

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 59 no. 2

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 12 februari 1996.

H. T. WATERBOLK

Tussen Rhee en Rolde:
verslag van een archeologische zoektocht

ISBN 90-6984-173-8

Copyright van deze uitgave © 1996 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

Zetwerk: Holland Academic Graphics, Den Haag
Druk: Casparie Heerhugowaard bv

In het eerste deel van het betoog wordt gepoogd de hunebedden, grafheuvels en oude akkercomplexen te lokaliseren die ten grondslag liggen aan de beschrijvingen van de archeologische monumenten in het in 1660 verschenen boek 'Antiquiteten' van de Coevorder predikant, arts en ontginner Johan Picardt. Het blijkt te gaan om een gebied van beperkte omvang in en nabij het kerspel Rolde, waar hij van 1643-1648 predikant was geweest.

In het tweede deel ga ik in op de waarnemingen en opgravingen die na Picardt in hetzelfde gebied zijn gedaan door onder meer de Leidse archeologen C.J.C. Reuvens, die in 1819 en 1833 Drenthe bezocht, en L.J.F. Janssen, die in 1847 in het gebied actief was. Ook het onderzoek van A.E. van Giffen in de jaren 1917-1954 en de recente opgravingen in Peelo vanwege het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen komen ter sprake.

In het derde deel probeer ik met behulp van onder meer de gegevens van Picardt, Reuvens en Janssen de oplossing te vinden van een curieus probleem, namelijk de lokalisering van de Ballerkuil, de plaats waar volgens de overlevering het hoogste Drentse rechtcollege, de Etstoel, ooit zou hebben vergaderd. Het in 1846 door de Provincie Drenthe aangekochte en thans als 'Ballerkuil' aangeduide terrein bij Rolde kan namelijk niet de juiste plaats zijn geweest.

In de loop van het betoog wordt gewezen op de vele archeologische monumenten die dank zij de zorg van de Drentse overheid, het rijk en particulieren thans nog aanwezig zijn in natuureservaten als de Negen Bergen en de Zeijer Strubben bij Zeijen en het Tumulibos, Kampsheide en het Ballooërveld bij Balloo.

1. *De 'Antiquiteten' van Picardt*

De geschiedenis van de prehistorische archeologie in Nederland begint in 1660 met de verschijning van het boek 'Antiquiteten' van de predikant, medicus en ontginner Johan Picardt. Het werk bestaat uit drie delen, elk met een eigen opdracht, te weten: 'Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten Der Provintien en Landen Gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe', vervolgens de 'Annales Drenthiae' en tenslotte 'Een korte Beschrijvinge der Stadt, des Casteels, en der Heerlickheyt Covorden'.

In de opdracht van de 'Annales Drenthiae' aan Ridderschap en Eigenerfden van Drenthe schrijft Picardt dat Drenthe een land is 'dat boven alle ommeleggende Provincien en Landen krielt en overvloeeyt van vreemde en ongewoonelijcke Antiquiteten, also dat men in een Schult-ampt meerdere en precieusere Antiquiteten sal vinden als in den gantschen Creytz aller Vereenighde Nederlanden' en even verder 'De Landschap Drenth, segh ick, die geweest is een nest der Reusen, een leger-plaets der Sweven, een haven der eerste Vriezen, een randevou der Romeynen, een bystanderse der Franken, een wildt-bane der Bisschoppen; maer daer na een pijnbanck der Bisschoppen'.

Picardt spreekt zijn verwondering erover uit dat voor hem niemand enige aandacht heeft geschonken aan de archeologische rijkdom van Drenthe. Hij hoopt dat zijn voorbeeld navolging zal vinden. Ik citeer nog eenmaal, nu uit de

opdracht van de 'Korte Beschryvinge' 'En soo wanneer een goedt Historicus, en Ondersoecker der Antiquiteten, zijn verstandt daer op scherpt, sal hy gewaer werden dat men in dese verborgene en vergetene Antiquiteten, van welcken men geen schriftelick bewijs der oude Scribenten heeft, Characteren vindt; letteren, segh ick, Vestigia en verborgene Merck-teyckenen, die den ondersoecker leyden sullen tot de Autheuren deser Antiquiteten. Eenige van mijne Bedenckingen over sommige Antiquiteten deser Landen, heb ick alhier op 't pampier ghebracht, omme eenighe Lief-hebbers hier mede te dienen; doch ick wil gaerne bekennen, dat men in 't dignosceren van de eene of andere Antiquiteit, somtijds wel kan impingeren, principalick alwaer men niet en heeft het allerminste behulp van eenige Historien of nae-richtinge; doch in sulcken gevalle moet men gedencken, dat 'et geene Articulen des Geloofs zijn aen welcken de eeuwige Saligheyt hanght. Ten minsten sullen eenige wackere Geesten door dit geringe Beginsel, opgeweckt werden, omme dese, en meer andere Antiquiteten deser Landen, die niet aengeroert werden, te doorsnuffelen, wat meer in consideratie te nemen, en dit geringe en ruyge werck te amplieren en te expolieren. Ick, beter onderricht zijnde wil in eenige stucken het mijne gaerne om een beter geven'. Een gezonde wetenschappelijke instelling kan men de man niet ontzeggen.

Het boek van Picardt — veelal onjuist als 'Antiquiteiten' geciteerd — heeft bij de beoefenaars der Drentse geschiedenis een grote rol gespeeld. De historicus Heringa (1985) noemt het evenwel een eenvoudige compilatie in een nogal ongelukkige stijl, waarin men over land en volk van zijn tijd niets vindt dat voor de huidige historicus van belang is. De Nederlandse archeoloog daarentegen is nog steeds gefascineerd door het werk want hij vindt daarin de eerste systematische beschrijvingen van hunebedden, grafheuvels en oude akkercomplexen. Die zijn zo gedetailleerd dat ze op eigen waarnemingen moeten berusten.

De eerste vraag die ik wil behandelen is waar Picardt zijn kennis van de archeologie van Drenthe heeft opgedaan. Slechts zelden lokaliseert hij zijn waarnemingen. Het antwoord ligt voor een deel besloten in zijn loopbaan (Pan 1842; Knappert 1894, 1900; Ensing 1993). Picardt was in 1600 geboren in Bentheim. Hij studeerde theologie in Leiden en maakte daarna reizen door Frankrijk, Zwitserland en Engeland. In 1623 werd hij beroepen als predikant in Egmond aan Zee. In 1643 werd hij door Drost en Gedeputeerden naar Drenthe gehaald en in Rolde benoemd. In combinatie met zijn predikantschap studeerde hij medicijnen in Groningen. Al in 1648 werd hij in Coevorden benoemd, alwaar hij in 1670 overleed.

In zijn Rolder tijd woonde hij in een eigen huis in het kleine Drentse gehucht Rhee (afb. 1), gelegen in het kerspel Vries, net buiten zijn uitgebreide ambtsgebied, dat behalve Rolde ook de dorpen Peelo, Loon, Balloo, Grolloo, Schoonloo, Amen, Anreep en Deurze omvatte. In 1642 had hij het bestuur van het Landschap verzocht in Rhee experimenten te mogen doen op het gebied van de landbouw. Het huis bestaat nog; de naam 'Picardthoeve' en een bronzen plaquette op de muur herinneren aan zijn verblijf aldaar.

Het schijnt hem overigens als predikant slecht bevallen te zijn in Rolde. In een traktaat beklagt hij zich over het geringe aanzien van de dorpspredikanten en over de problemen die zij hebben bij de verwerving van een redelijk inkomen. Omgekeerd was er ook kritiek op zijn preken (Knappert 1900).

In Coevorden verwierf hij naam als ontginner. Van graaf Ernst Wilhelm van Bentheim kreeg hij de gelegenheid om zijn curieuze agronomische ideeën in de praktijk te brengen. Hij was tegen bemesting en zag alleen heil in de vermenigving van grondsoorten. De op Duits gebied, in de Niedergrafschaft gelegen veenkolonie Alte Piccardie is naar hem genoemd. Een kanaal verbindt deze nederzetting met Coevorden.

Het boek 'Antiquiteten' verscheen in 1660, maar een in 1650 aan de Drentse Landdag gedaan verzoek om zijn kroniek aan een onderzoek te onderwerpen (Pan 1842) — een aanvaarde dedicatie bracht een beloning met zich mee — wijst erop dat het werk toen al vergevorderd was. Zijn kennis omtrent de archeologie van Drenthe zal hij derhalve vooral hebben opgedaan tijdens zijn tochten van Rhee langs de oude Hereweg via de dorpen Peelo, Loon en Balloo naar Rolde en de andere dorpen in zijn ambtsgebied, en ook als hij naar Groningen reisde. De weg daarheen voerde hetzij via de dorpen Zeijen, Lieveren en Roden, hetzij via Vries en Yde. Met name de dorpsgebieden van Zeijen, Rhee, Peelo en Balloo moeten blijkens opgravingen, waarover we nog komen te spreken, vóór de grote heideontginningen rijk zijn geweest aan zichtbare archeologische monumenten.

Bij zijn behandeling van de 'Antiquiteten' lijkt Picardt zich te laten leiden door de naamgeving der Drenthen zelf. De 'Groote Steen-hoopen' in hoofdstuk v zijn wat we nu hunebedden noemen. 'Steenhopen' is de oude Drentse naam, die naast hunebedden nog lang in gebruik is gebleven. Het zijn volgens Picardt 'begraffenissen van grouwsame/ Barbarische en wreede REUSEN' 'mensen van grouwelijcke statuer/ groote krachten/ en beestelijcke wreefheydt'. Wij zien de hunebedden nu als de collectieve begraafplaatsen van boerengemeenschappen uit het midden-Neolithicum.

De 'oude Heydensche Leger-plaetsen en Wallen' uit hoofdstuk vii zijn de uitgestrekte akkercomplexen, die we thans met de wat ongelukkige naam 'Celtic fields' aanduiden. Ze bestaan uit een vrij regelmatig ruitvormig patroon van lage, brede wallen, die ook na ontginning op luchtfoto's nog goed herkenbaar kunnen zijn. Ze dateren uit de brons- en ijzertijd. Het is de vraag of de Drenthen zelf van legerplaatsen hebben gesproken, maar de 'wallen' zullen zeker hun aandacht hebben getrokken. Het is Picardt die deze wallencomplexen als legerplaatsen heeft geïnterpreteerd. Hij is daarmee de aanstichter geweest van veel latere verwarring. Volgens hem zijn het 'logementen/ rust-plaetsen en schuyelhoecken der oude vermaerde Sueven. Dese Sueven zijn in oude tijden geweest een seer machtige groote natie' 'Steden/ Huysen/ en Casteelen en hebbense niet gehadt: weynigh hebbense haer met den Ackerbouw bemoeyt/ vlammente alleen op den roof en buyt'.

De 'ronde Berghjes of Heuveltjes' uit hoofdstuk viii zijn uiteraard onze

prehistorische grafheuvels of tumuli, met inbegrip van de lage heuveltjes der urnenvelden. De Drenthen zelf zullen alleen van 'bergjes' hebben gesproken, zoals ze dat ook nu nog doen. Volgens Picardt zijn sommige door de reuzen aangelegd, maar 'de meesten zijn onfeylbaerlijcke Sepultuyren der Romeynen'.

In hoofdstuk x behandelt Picardt 'noch eenige andere lange, smalle en platte Begraffenissen', die volgens hem van oudsher als 'graven' worden aangeduid. Ook die zouden door de Romeinen zijn aangelegd. Op deze lange bedden kom ik nog terug.

Er zijn aanwijzingen die ervoor pleiten dat zijn werk inderdaad vrijwel uitsluitend is gebaseerd op wat hij heeft kunnen waarnemen in de directe omgeving van Rhee en tussen Rhee en Rolde.

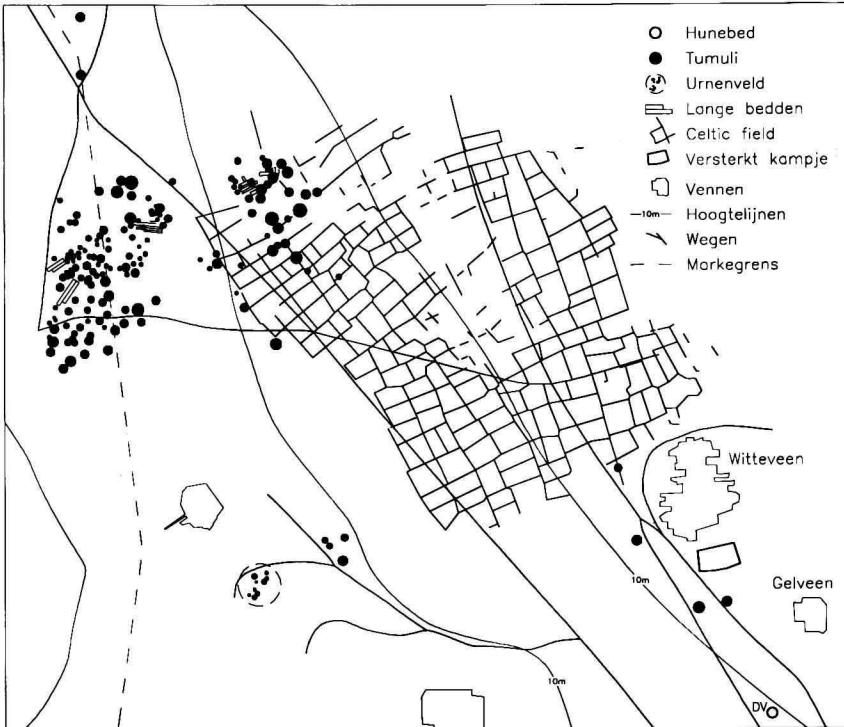
(1) *Hunebedden*. Volgens Picardt zijn de steenhopen 'meestendeels langh seshien treden: sommige oock wel twintigh/ en meer; zijn vier/ vijf/ of ses treden breedt; legghen al te samen Oost en West: aengaende de langhte' 'In de meeste en grootste Steen-hopen bevint men in het Westen drie steenen/ alsoo gedisponeert te zijn/ datse de ghedaente hebben omtrent als een cosijn of deur/ alsoo datter yemant/ sich wat buygende/ kan intreden en daer onder schuylen' 'Ront-om dese langwhorpige Steen-hopen, omtrent drie treden daer van/ staet eenen anderen regel steenen/ in de aerde geset/ elck 4/5/6 voeten hoogh/ die de principale Steen-hopen omsingelen/ doorgaens twee treden van malkanderen/ en staen al t'samen recht op'.

Deze beschrijving past uitstekend bij de vier middelgrote hunebedden die thans nog in het gebied aanwezig zijn: een bij Loon, een bij Balloo en twee bij Rolde. De meeste hunebedden in de naburige kerspelen Vries, Anloo en Borger zijn veel korter en smaller. Ze missen de kranstenen en de ingangpartij. Anderzijds ontbreekt bij Picardt elke vermelding van de veel grotere hunebedden van bijvoorbeeld Borger en Havelte of het afwijkende langgraf van Emmen met zijn twee grafkelders binnen één kran van stenen.

(2) *Celtic fields*. Sommige van de 'Leger-plaetsen' zegt Picardt: 'zijn seer groot/ andere kleyn: hoewel men wel sien kan dat eenige ongelijk grooter gheweest zijn/ als sy nu zijn. Sommige leggen een/ sommige twee/ drie/ vier duysent treden van malkanderen. Daer zijn eenige/ die ick om-getreden hebbe/ die wel vier duysent treden in den omme-ganck hebben: zijnde het gantsche perck wederom verdeelt in tienmael tien quartieren; hebbende de ghedaente van een Cosijn/ waer in gehecht is een vierkant Glase-venster/ bestaende uit tien-mael tien ruyten/ met loodt tusschen beyden. De binnenste perckjes zijn al te samen even groot/ namelijk twee-hondert treden ront-om/ en leggen binnen eenen gemeynen wal. Sy zijn al te samen gegraven soo regulier/ als of se van Landt-meeters waren af-gesteken. In een van dese heb ick een reys hier en daer in de aerde laten graven/ om t'ondersoecken of men yet in de grondt soude vinden/ en hebbe in 't midden van een deser perckjes gevonden een plaets/ soo groot als een wagen-radt/ bestraet en geplaveyt met kleynne keselingen; waer uyt ik gepresumeert heb/ dat 'et een vyer-stede of haert geweest zy/ waer op vyer gestoockt is geworden: waerom gelooflijk is/ dat in een yegelijk perckjen

voortijts een soodanigen haert-stede geweest zy/ leggende binnen een hutjen.'

Met name wat betreft de afmetingen en onderlinge afstand past deze beschrijving uitstekend bij de Celtic fields zoals we die uit luchtfoto's (Brongers 1976) en veldopmetingen kennen in de directe omgeving van Rhee (afb. 1). De weg vanuit Rhee naar Groningen via Roden liep door het Celtic field van

Afb. 2. Samenvattende plattegrond van de archeologische verschijnselen op het Noordsche Veld bij Zeijen. Voor de ligging van het gebied zie afb. 1.

Rhee en vlak langs dat op het Noordsche Veld van Zeijen (afb. 2); de weg van Rhee naar Rolde liep door de Celtic fields van Peelo-Kleuvenveld en Loon-Stoepveld. Picardt werd bij wijze van spreken dagelijks met het verschijnsel geconfronteerd en de regelmaat in de aanleg, die overigens ook weer niet zo groot is als hij suggereert, en die een toevallige passant wellicht niet eens zou opvallen, moet hem in toenemende mate hebben verwonderd.

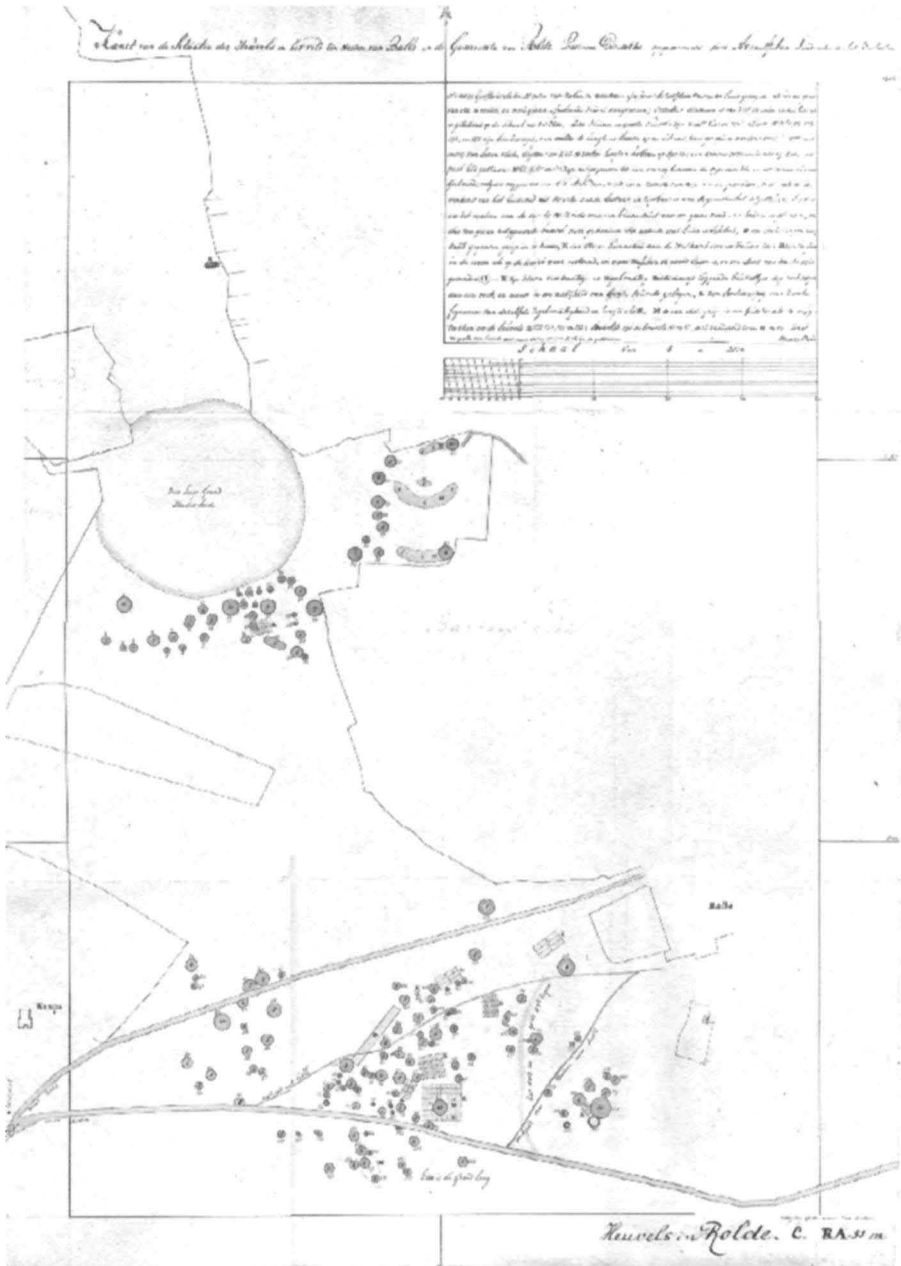
(3) *Grafheuvels*. Ook van de 'Berghjes' geeft Picardt maten: 'Sommige zijn kleyn/ andere middelmatigh/ eenige groot. Sy hebben meestendeels 70/80/90/100/ en 130 treden in de rontte. 't Is apparentlijck datse voortijts eens soo groot geweest zijn/ als zy nu zijn/ vermits haer alle jaren de huydt af-gevilt wert met plaggen-mayen. Sy zijn soo rondt/ als ofse met passers waren af-gemeten.' 'Wat dese Berghjes zijn/ dat getuygen de dingen die daer in leggen/ en daer

uyt gegraven werden.’ ‘Aen de West-zijde van Rolde, een oudt Dorp in de Landschap Drenth, legghen eenen heelen rest van dese Roomsche Sepultuyren. Doch een onder den selvigen is seer uyt-muntende boven alle de anderen/ als zijnde niet alleen grooter en hooger als alle de anderen/ maer hebbende eenige anderen rondt-om sich leggen/ doch kleynder/ aen de groote gehecht en vast gemaect/ alsoo dat men oogenschijnelijck sien kan/ dat ’et geweest is een uytmuntende en boven ordinarische Sepultuyr. Daer is sonder twijffel een groot Roomsch Heer begraven; en die rondt-om hem leggen/ en zijn graf roeren/ mogen misschien zijn Soons/ Broeders/ of onder-Officieren zijn; aldaer in den Leger een natuyrlijcken doot gestorven/ of van de Landtsaten verslagen.’

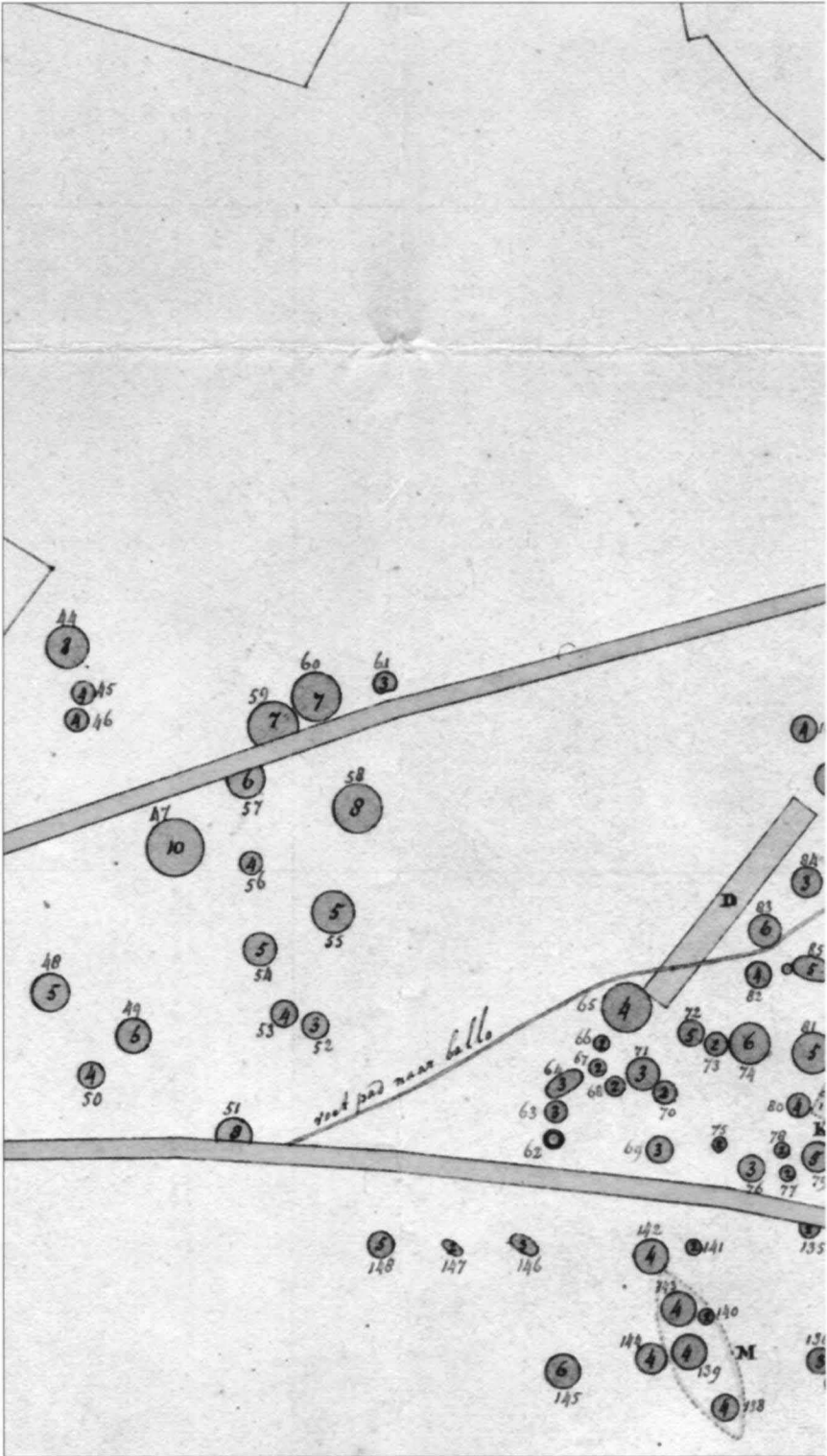
Met de groep ten westen van Rolde kan alleen bedoeld zijn de groep van 148 grafheuvels die op slechts 1,5 km ten westen van Rolde was gelegen in de marke van Balloo. Deze groep kennen we heel goed; ze is in 1833 op verzoek van de Leidse hoogleraar in de archeologie Reuvens door de landmeter Van Apken nauwkeurig in kaart gebracht (afb. 3-5). De kaart bleef door de vroege dood van Reuvens, al in 1835, ongepubliceerd. Ze is in 1973 door J.A. Brongers uitgegeven samen met het dagboek dat Reuvens van zijn reis door Drenthe had gemaakt. De kaart die een oppervlakte van omstreeks 100 ha bestrijkt, bevat voldoende topografische en kadastrale details om haar precies te kunnen lokaliseren (afb. 1; 18: 1). We zien in de zuidoostelijke hoek van deze kaart (afb. 4) een tien voet hoge grafheuvel, nr 130, met daaromheen de slechts vier tot vijf voet hoge heuvels 125, 126, 129 en 131, alsmede enkele niet genummerde lage verhevenheden. In de verder westelijk gelegen hoofdgroep liggen weliswaar nog twee heuvels met een hoogte van tien voet, doch die hebben een geringere diameter en ze zijn niet zo nadrukkelijk door andere omgeven. Ik ben ervan overtuigd dat wij hier Picardts waarneming hebben gelokaliseerd (Waterbolk 1994).

(4) *Lange bedden*. Over de lange bedden zegt Picardt: ‘Beneffens dese voorverhaelde begraefenissen der Reusen en Romeynen, soo vint men oock/ maer weynigh in getal/ langhwerpige/ smalle en platte Bedden/ leggende al te samen even verde van malkanderen/ in een nette ordre: maer leggen niet Oost en West/ gelijk die sepultuyren der Reusen doen. Sy zijn nu ter tijdt nauwelijcks een voet hoogh/ en 8 voeten breedt/ maer seer lanck. Jaer op jaer werdense laeger en platter/ vermits de Huys-lieden de bovenste soden of plaggen daer af maeyen/ alsoo dat men uyt alle om-standigheden kan afnemen/ dat zy/ eerst gemaect zijnde/ ten minsten drie/ vier/ vijf voeten zijn hoogh geweest/ hebbende de gedaente van onse Doot-graven/ maer seer langh’.

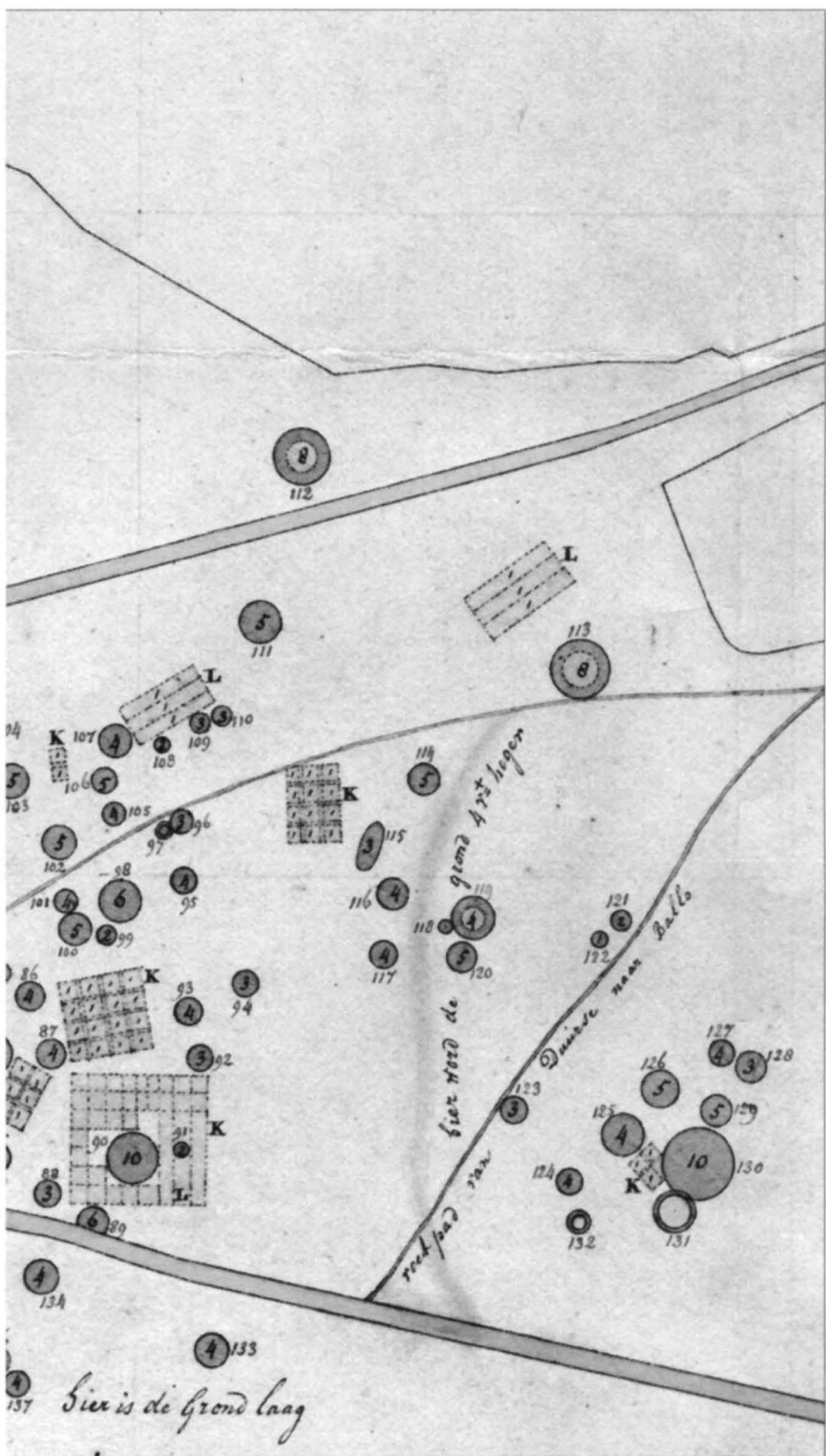
Deze passage heeft tot nu toe weinig aandacht gekregen, maar bij nadere bestudering van de tekst lijkt het hier vrijwel zeker te gaan om wat we thans ‘lange bedden van het type Weerdinge’ noemen (Kooi 1979). Dit zijn grafmonumenten die in gering aantal voorkomen in de kringreperunenvelden en de brandheuvelgroepen uit de late bronstijd en de ijzertijd, zoals bijvoorbeeld in

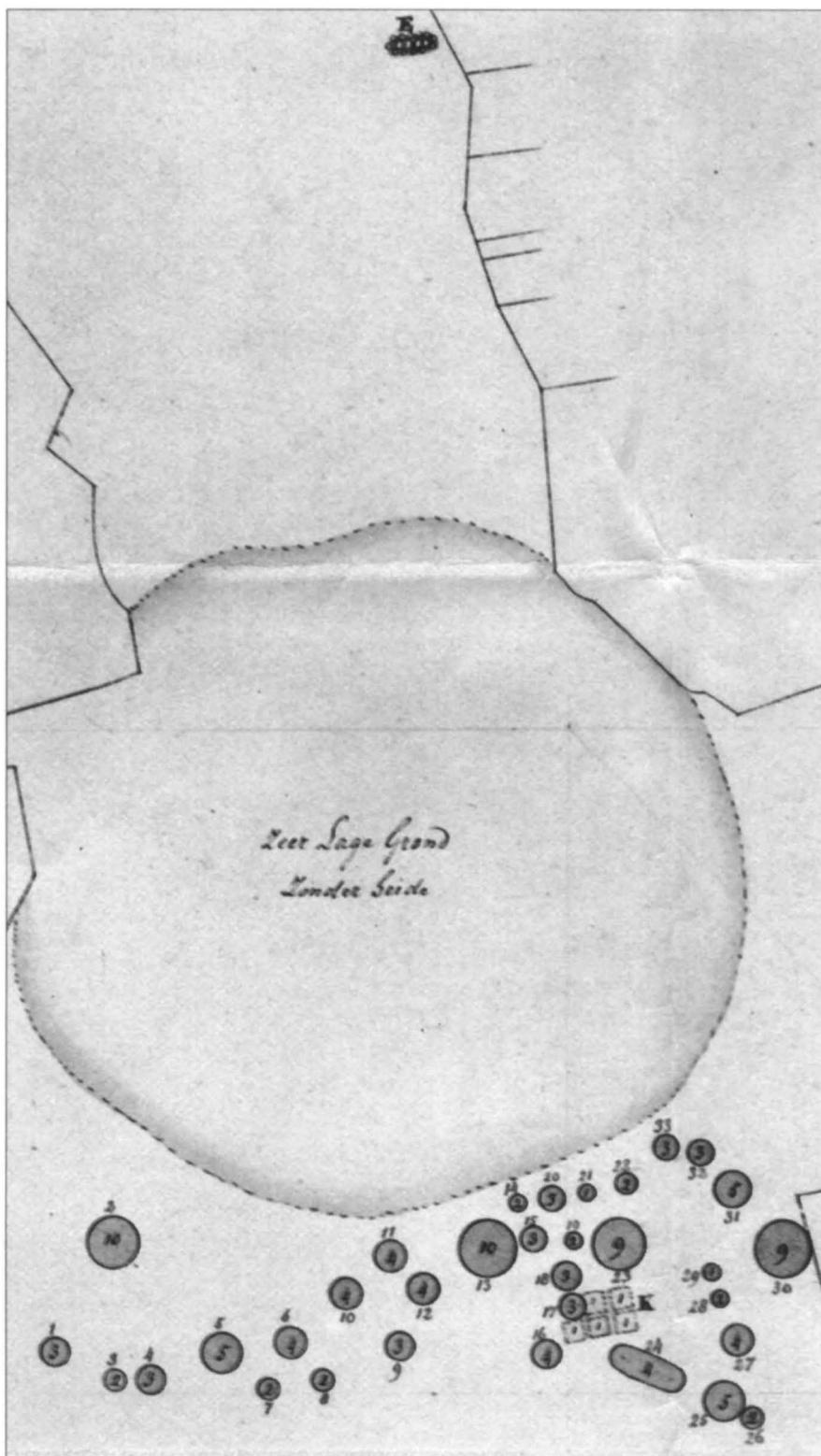

Afb. 3. De kaart van de grafheuvels ten westen van Balloo, vervaardigd in 1833 door de landmeter A. van Apken. Weergegeven op schaal 1: 10.000. Voor de ligging van het gebied zie afb. 1 en 18. De belangrijkste gedeelten zijn gereproduceerd op de afbeeldingen 4 en 5.

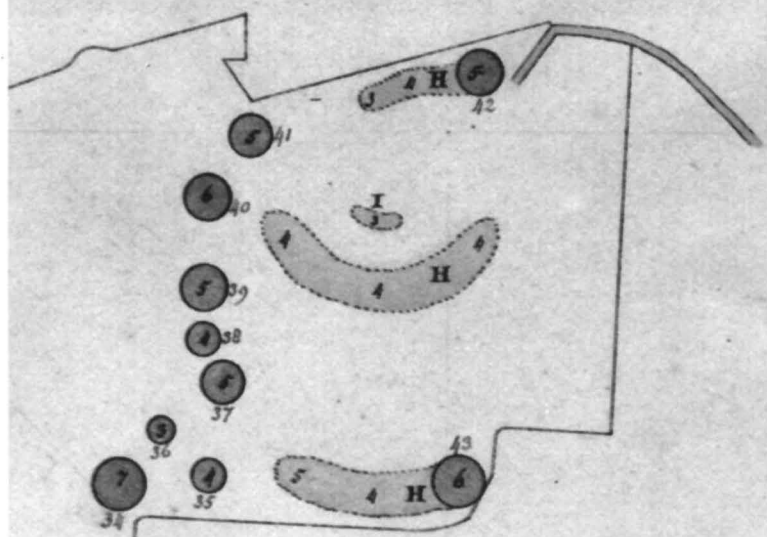
Afb. 4. Zuidelijk gedeelte van het door Van Apken in 1833 gekarteerde gebied bij Balloo. De cijfers in de heuvels geven de hoogte aan in voeten. D: greppel, E: hunebed, H: natuurlijke hoogten, K: groepen lage heuveltjes, L: lange bedden. Schaal ongeveer 1: 2500.

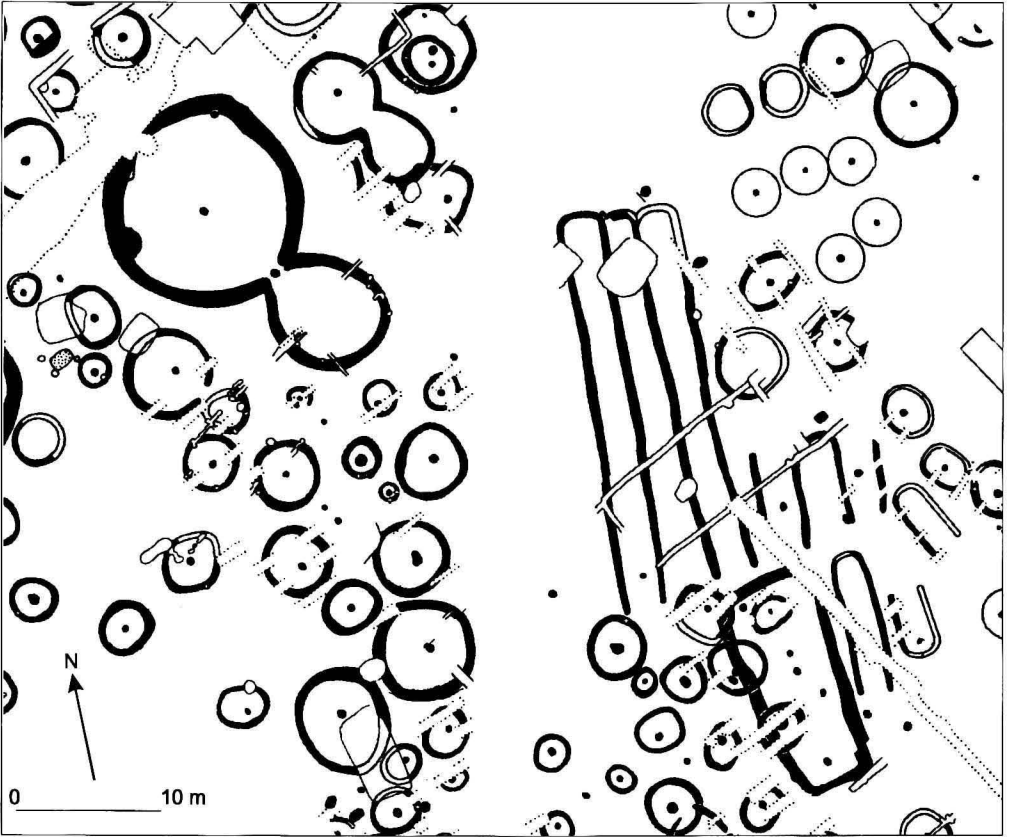

Afb. 5. Noordelijk gedeelte van het door Van Apken in 1833 gekarteerde gebied bij Balloo. Legenda zie afb. 4. Schaal ongeveer 1: 2500.

Balloon

Afb. 6. Plattegrond van een gedeelte van het kringsgrepuurneveld bij Noordbarge (naar Kooi 1979). Een bundel van drie 'lange bedden van het type Weerdinge' ligt langs een door een bijzettingvrije zone gesuggereerde weg.

Noordbarge (afb. 6). Ze liggen vaak paarsgewijs of in kleine groepen naast elkaar. Enkele voorbeelden kan men thans nog in de heide zien liggen op het Noordsche Veld bij Zeijen, waar Van Giffen (1949) ze in 1944 aan een proefonderzoek heeft onderworpen (afb. 7 en 8). Hij dacht toen overigens dat het akkers waren. Ze kwamen ook voor op het grafheuvelveld bij Balloo, waar ze door Van Apken op zijn kaart met de letter L zijn aangeduid (afb. 4). Evenals dat in Noordbarge en ook vaak elders het geval is liggen ze langs en parallel aan een weg die door een vrije zone in het grafveld wordt gesuggereerd (Kooi 1979). Dat Picardt deze in het veld weinig opvallende structuren herkende en als aparte categorie onderscheidde illustreert de kwaliteit van zijn waarnemingen.

Alles bijeengenomen is het aannemelijk dat de beschrijvingen van Picardt zijn gebaseerd op eigen waarnemingen in het gebied tussen Rhee en Rolde tijdens de vijf jaren dat hij predikant in Rolde was. Ze geven een redelijk

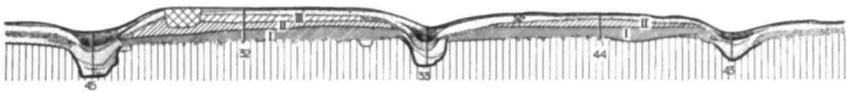
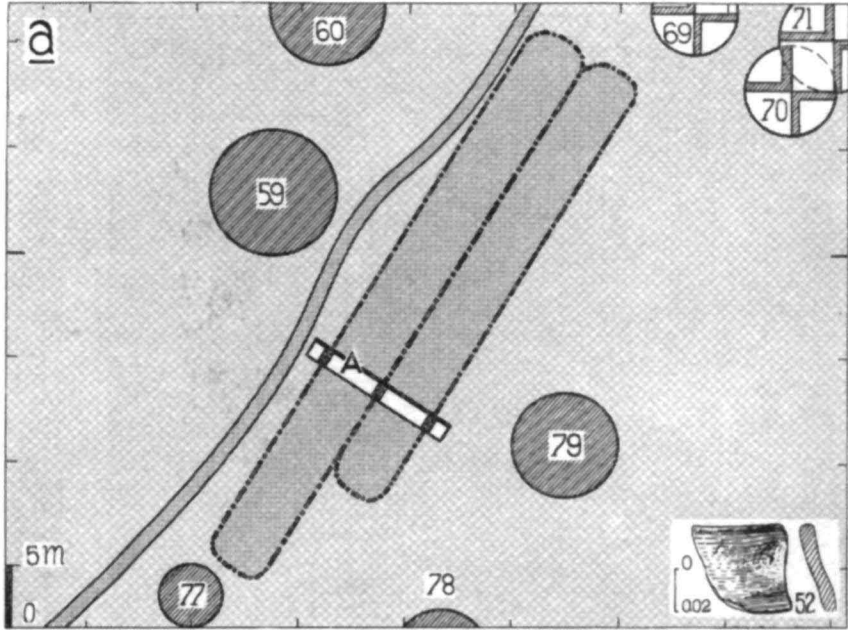
betrouwbaar beeld van de zichtbare archeologische rijkdom van dat deel van Drenthe in het midden van de zeventiende eeuw.

In betekenis mag het werk van Picardt vergeleken worden met dat van tijdgenoten in enkele omliggende landen: in Groot-Brittannië William Camden (1551-1623) en John Aubrey (1616-1697) (Daniel 1967); in Denemarken Ole Worm (1588-1654) en in Zweden Johan Bure (1568-1652) (Klindt-Jensen 1975), wier werk in hun landen eveneens aan het begin staat van de wetenschappelijke beoefening van de prehistorische archeologie. Van het werk van deze onderzoekers, die onderling in nauw contact met elkaar stonden, was Picardt niet op de hoogte. Hun namen ontbreken op de lijst van scribenten uit wier werk hij gegevens heeft overgenomen. Hij heeft wat vage noties omtrent het voorkomen van steengraven in Scandinavië, die daar eveneens aan reuzen worden toegeschreven, maar die kennis blijkt hij ontleend te hebben aan de Zweed Olaus Magnus, die op zijn beurt weer teruggrijpt op de Deense chroniqueur Saxo Grammaticus uit de dertiende eeuw (Knappert 1900).

2. *Picardt's opvolgers*

Het tweede deel van mijn betoog handelt over de belangstelling voor de Drentse archeologie na Picardt. Ik zal daarbij in het bijzonder aandacht schenken aan het gebied tussen Rhee en Rolde. Het boek 'Antiquiteiten' werd in Groningen herdrukt in 1731 en 1745. In 1734 vaardigden Drost en Gedeputeerden van Drenthe een verordening uit over het wegnemen van grensstenen en het schenden van de 'so genaamde Hunebedden, die allenthalven als waardige monumenten en van ouds beroemde gedenktekenen behoorden geconserveert te worden'. De houten beschoeiingen van de zeehavens werden sinds 1730 aangetast door de paalworm en dat leidde tot een grote vraag naar veldkeien. Deze verordening is een van de vroegste uitingen van overheidszorg voor archeologische monumenten (Bakker 1979).

Als we even afzien van de opgraving van de Groningse dichteres Titia Brongersma in het grote hunebed van Borger in 1685 (Bakker 1984) en van die van S. Hofstede in een van de beide Rolder hunebedden in 1706 (Van Giffen 1925-1927) is de eerste die met nieuwe gegevens komt Mr. Johannes van Lier, die van 1758-1785 ontvanger-generaal was van Drenthe. In een van zijn Oudheidkundige Brieven van 1760 geeft hij een gedetailleerd verslag van een opgraving in een toen pas ontdekt klein hunebed bij Eext. Volgens hem zijn de hunebedden de grafkelders van 'de oudste inwoners dezer landen, lang voor Tacitus' tijd'. De reuzen hebben dan afgedaan. In de 'Tegenwoordige Staat van het Landschap Drenthe' die in 1792 verscheen noemt van Lier — die als voornaamste auteur van dit werk moet worden beschouwd (Mulder 1942, 1952) — als voorbeeld van een grote grafheuvelgroep 'die in het Banloer-Veld, tusschen Assen en Rolde'. Aangezien grafheuvels somtijds metalen voorwerpen opleveren moeten ze volgens hem wel jonger zijn dan de hunebedden want die bevatten alleen voorwerpen van steen. De Celtic fields worden nu als Romeinse legerplaatsen beschouwd.

Afb. 7. (a) Deel van de plattegrond van het Noordsche Veld bij Zeijen (zie afb. 2) met de plaats van een proefsleuf door een paar lange bedden; (b) Tekening van een doorsnede door de lange bedden.

Onkundig van het manuscript van Van Lier heeft Mr. J. Tonkens tussen 1785 en 1792 een Inleiding op de Tegenwoordige Staat geschreven, waarin ook hij zich met de archeologische monumenten van Drenthe bezig houdt. Wat de 'legerplaatsen' betreft refereert hij het werk van Picardt, maar zegt dan dat er ook andere legerplaatsen zijn, minder regelmatig van aanleg en zonder de doorgangen die de perken met elkaar verbinden. Hij gaat dan over tot de beschrijving van een bepaalde legerplaats, waarvan hij alleen zegt dat ze een kwartier gaans ligt van de dichtstbijzijnde dorpen, maar hun naam niet noemt. Ten noordwesten van de legerplaats en daar meteen aan grenzende zou een groep van wel 70 grafheuvels liggen. Het moet hier wel gaan om de 'legerplaats' op het Noordsche Veld bij Zeijen A (afb. 2) en dat verwondert niet, want die ligt op slechts een uur gaans van zijn woonplaats Westervelde bij

Afb. 8. Foto van de doorsnede door de lange bedden op het Noordsche Veld bij Zeijen, gemaakt in 1944. Op de achtergrond de Negen Bergen (naar Van Gillen 1949).

Norg. Ook Tonkens ziet de Romeinen als makers van de legerplaatsen, maar hij aarzelt wel omdat, zoals hij zegt, de Drentse legerplaatsen geen praetorium hebben, geen doorgaande wegen en geen buitengracht met wal, en daarmee slaat hij de spijker op zijn kop!

Het plakkaat over de hunebedden werd herhaald in 1790 en 1809. De Drentse gouverneur Petrus Hofstede speelde daarbij een belangrijke rol. Hij zorgde ervoor dat zijn broer Johannes Hofstede in 1809 een koninklijke opdracht kreeg tot het verrichten van archeologisch onderzoek. In 1818 zond hij een gedetailleerde vragenlijst naar de Drentse schulten over de in hun ambtsgebied aanwezige archeologische monumenten (Bakker 1979). De resultaten werden verwerkt in de ook nu nog veel gebruikte Schultesrapporten van 1818–1819, die overigens pas in 1887 door een publicatie van Mr. L. Oldenhuis Gratama in de Nieuwe Drentsche Volksalmanak algemeen toegankelijk werden gemaakt. Aanvullende nadere rapporten uit 1820 bleven ongepubliceerd. Johannes Hofstede verrichte onder meer onderzoek in het hunebed van Loon en ook in Zeijen was hij actief.

De Drentse belangstelling voor de prehistorie in het begin van de negentiende eeuw stond niet op zich zelf. In Denemarken werd in 1807 het Nationaal Museum opgericht, als directe voortzetting van de koninklijke 'Kunstkamer' waarvoor de basis in de zeventiende eeuw was gelegd door Ole Worm, en kwam Christian Jürgensen Thomsen in 1818 met zijn driedeling van de Deense prehistorie in een Steentijd, Bronstijd en IJzertijd. In Nederland richtte Koning

Willem I in 1818 het Rijksmuseum van Oudheden op, terwijl aan de Leidse universiteit een leerstoel werd ingesteld in de archeologie, de eerste ter wereld, die nadrukkelijk ook de niet-klasseke archeologie tot onderwerp had. Voor het directoraat van het museum en de bezetting van de leerstoel viel de keuze op de toen 25-jarige Caspar Jacob Christiaan Reuvens, hoogleraar in de klassieke talen aan de inmiddels opgeheven universiteit van Harderwijk (Brongers 1973).

Al in 1819 maakte Reuvens een tocht naar Drenthe, waar hij een bezoek bracht aan de kort tevoren ontdekte Valtherbrug, een houten veenweg die uit de ijzertijd dateert, maar destijds net als de Celtic fields aan de Romeinen werd toegeschreven. Ook bezocht hij enkele hunebedden. In April 1833 kwam Reuvens opnieuw naar Drenthe, nu om wat hij noemde 'een algemeen oudheidkundige topografie' te maken. Hij kreeg toestemming daarvoor van Hofstede's opvolger Mr. D.J. van Ewyck. Zijn interesse gold primair de veronderstelde Romeinse legerplaatsen en hield verband met zijn opgravingen in de Romeinse nederzetting te Arentsburg bij Voorburg. Van Ewyck gaf hem introductiebrieven mee voor de Drentse burgemeesters. Naast de door hem geïnstigeerde kaarten is ook zijn dagboek van belang. Dank zij de facsimile-uitgave van Brongers (1973) is dit dagboek goed toegankelijk. Ik beperk mij tot hetgeen betrekking heeft op het oude werkgebied van Picardt, waar Reuvens, uiteraard niet toevallig, zijn reis begint. Het gaat dan om de pagina's 1 (Rolde), 2 en 3 (Balloo), 4, 5 en 7 (Zeijen) en 14 (Loon).

Ik begin in Zeijen. Daar gaat de interesse van Reuvens vooral uit naar de legerplaats op het Noordsche Veld, die ook al door Tonkens was beschreven. Hij maakt er een wel erg regelmatige schets van maar noteert ook: 'Schijnt dat er geene Rom. oudh. in de legerplaatsen gevonden worden. Het aanwezige dier zoogenaamde legerplaatsen is echter ontwijfelbaar'. 'Zijn dus meer denkelijk woonsteden of wel onderhorigheden van de woonsteden der Germaansche volkeren dan legerplaatsen'. Hiermee komt Reuvens dicht bij onze huidige opvattingen, volgens welke de Celtic fields gebieden zijn waarin de afzonderlijke percelen nu eens dienden als akker, dan weer als huisplaats, dan weer onderdeel waren van het collectieve weidegebied. Ze zijn in gebruik geweest gedurende de gehele bronstijd en de ijzertijd en werden in de Romeinse tijd verlaten (Waterbolk 1985). Reuvens beseft dus dat de Drentse 'legerplaatsen' niets met de Romeinse legerplaatsen van doen hadden. Helaas bleef zijn conclusie ongepubliceerd, met als gevolg dat de opeenvolgende uitgaven van de stafkaarten van de Topografische Dienst nog tot 1950 het gebied als 'Voormalige Romeinse legerplaats' hebben aangeduid.

In het door Staatsbosbeheer beheerde reservaat 'de Negen Bergen' op het Noordsche Veld zijn een deel van het Celtic field, enkele tientallen grafheuvels en ook enkele groepen lange bedden bewaard gebleven. We danken het behoud aan de inzet van A.E. van Giffen, die zijn Drentse onderzoek in 1917 in Zeijen begon met een opgraving in de aloude 'legerplaats' (Van Giffen 1918) en in de loop der jaren de grafheuvels en een groot deel van het Celtic field in kaart heeft gebracht. Bij zijn onderzoek had hij veel steun van zijn vriend de

tabaksfabrikant Ferdinand Lieftinck, die in Zeijen veel grond in eigendom had, en hij had het geluk in de Zeijer boerenzoon Jan Lanting een voortreffelijk technisch medewerker te vinden. Zijn grote naam als opgraver dankte Van Giffen met name aan de methodische wijze waarop hij de grafheuvels onderzocht. In Zeijen maakte hij daarmee een begin.

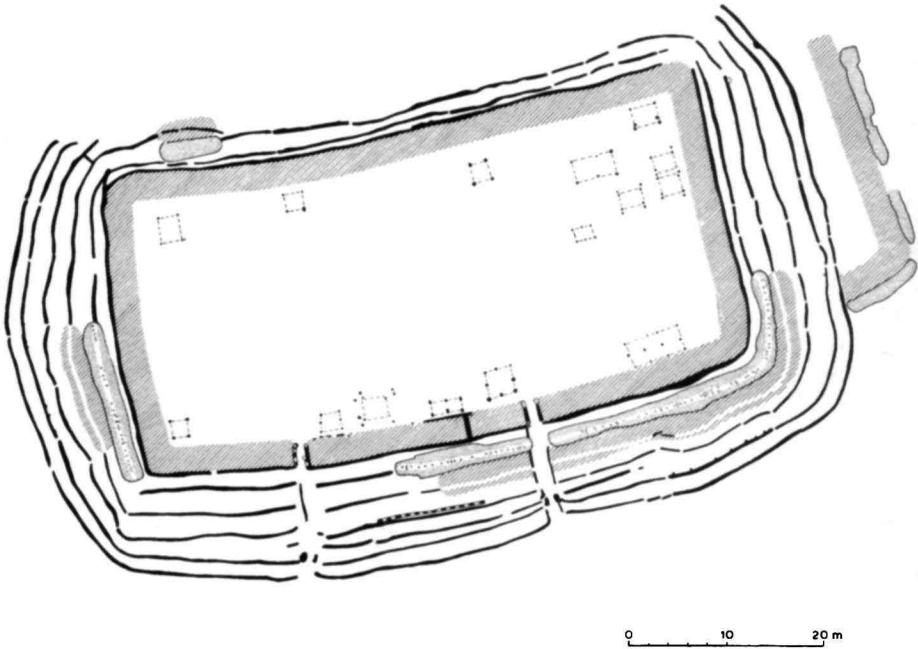
Een deel van het reservaat viel helaas in de oorlog ten offer aan de aanleg van een Duits schijnvliegveld. De vernielde grafheuvels konden echter nog worden onderzocht. Dank zij Van Giffens opmetingen en opgravingen, en de analyse van de luchtfoto's van het ontgonnen deel van het Noordsche Veld beschikken we toch over een vrij compleet beeld van dit ooit zeer rijke archeologische complex (afb. 2).

Toen Van Giffen in 1917 met zijn onderzoek op het Noordsche Veld begon wezen enkele Zeijer boeren hem erop dat hij de legerplaats weliswaar zocht op het hooggelegen terrein, noordelijk van een veenplas, het Witteveen geheten, maar dat zij van mening waren dat de legerplaats lag aan de zuidrand van het Witteveen. Daar was inderdaad een door een lage wal omgeven perkje te zien. Toen het terrein in de oorlogsjaren zou worden ontgonnen kon het tevoren nog worden opgegraven. Het bleek te gaan om een weliswaar kleine, doch echte versterking met wal, sloot en meervoudige palissade, daterend van kort voor het begin der jaartelling (Van Giffen 1949; Waterbolk 1977) (afb. 9).

In 1957 werd door ons een vergelijkbare structuur opgegraven bij Vries (van Es 1958; Waterbolk 1977) (afb. 10). In beide gevallen bevinden zich binnen de omheining een aantal opslagplaatsen, doch geen huizen, zoals we die van gelijktijdige gewone nederzettingen kennen. Ik heb ze stapelplaatsen genoemd. Op een bijzondere functie wijzen in Vries ook twee centraal gelegen rechthoeken van elk tien palen. Deze zijn zodanig gegroepeerd dat ze op een overdekt platform wijzen. Het is verleidelijk om ze als tempeltjes te interpreteren.

Mij trof het verhaal van Van Giffen. Kennelijk was er bij de Zeijer boeren, die in de Romeinse tijd hun woonplaatsen op het Noordsche Veld hadden verlaten en naar hun huidige dorp waren getrokken, toch iets blijven hangen van de oorspronkelijke betekenis van het omwalde kampje. Het zijn deze omwalde kampjes, echte legerplaatsen zo men wil, die in feite de aanleiding vormden tot mijn zoektocht.

In Balloo liet Reuvens de al genoemde kaart (afb. 3-5) van het grote grafheuvelveld ten zuiden en westen van het dorp maken. Het complex valt uiteen in twee delen, een noordelijk deel, omvattende 43 tumuli (afb. 5), en een zuidelijk deel met in totaal 105 tumuli (afb. 4). Ze zijn van elkaar gescheiden door een op de es beginnende natuurlijke laagte. De noordelijke groep is nog vrijwel geheel intact; slechts één grafheuvel, nr. 42, blijkt sinds 1833 aan een kleine uitbreiding van de aangrenzende es ten offer te zijn gevallen (afb. 18: 4). Het gebied maakt thans deel uit van Kampsheide, sinds 1948 een natuurreservaat van de Stichting Het Drentse Landschap (afb. 18: 3; 20). Tevoren behoorde het tot een landgoed dat ook de historische boerderij Kamps (afb. 18: 5) en enkele bossen omvatte. Het was bezit van de familie Oldenhuis Gratama.

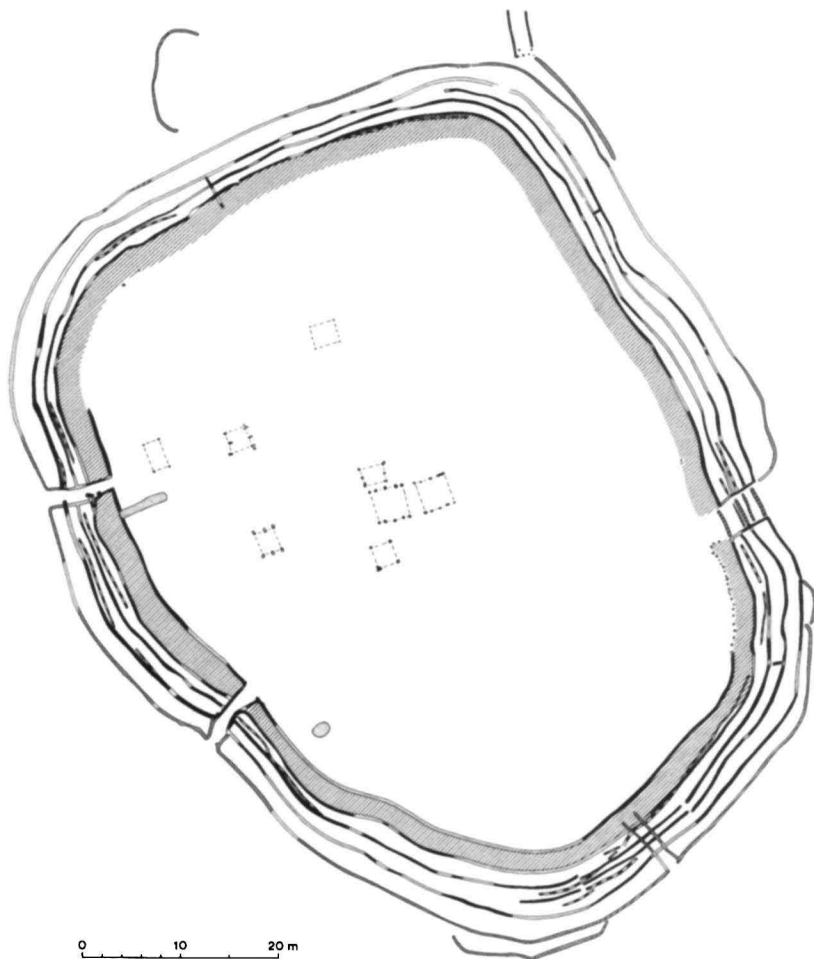

Afb. 9. Versterkt kampje aan het Witteveen op het Noordsche Veld bij Zeijen, opgegraven in 1944-1945. Voor de ligging zie afb. 2.

Kampsheide bevat ook een urnenveld en fragmenten van een Celtic field. Door zijn ligging tussen een fraaie es en het beschermde Stroomdallandschap van de Drentse A en zijn rijke begroeiing met jeneverbessen langs de rand van een open ven is het een van de mooiste Drentse natuurgebieden. Afgezien van eventuele particuliere opgravingsactiviteiten van vorige eigenaars — Mr. L. Oldenhuis Gratama schonk in 1876 enkele potscherven aan het Provinciaal Museum van Drenthe, die waren: 'opgegraven uit een tumulus onder Kamps nabij 't Duurzerdiep' — en enkele proefsleuven bij gelegenheid van een restauratiecampagne in 1964 is het nog geheel ononderzocht (Waterbolk 1995).

Een heel ander lot trof de zuidelijke groep. L.J.F. Janssen (1848) die in 1847 het onderzoek in Drenthe vanuit Leiden voortzette, verrichtte er nog enkele opgravingen, maar die hadden geen spectaculaire resultaten. Hij trof kennelijk enkele zogenaamde brandheuvels uit de ijzertijd en die plegen arm aan grafvondsten te zijn. Bij de markescheiding in 1848 werd het gebied bloksgewijs in particuliere percelen opgedeeld. Een blok van 15 ha dat 86 van de door van Apken gekarteerde tumuli bevatte werd in 1849 in 14 percelen in de openbare verkoop gebracht (afb.18: 6, 7). Gegevens hierover met een kopie van de betreffende kadastrale kaart bevinden zich in het archief Janssen (Kramer-Clobus 1978). De eigenaren schijnen als voorwaarde te hebben gesteld dat de

Afb. 10. Versterkt kampje te Vries, opgegraven in 1957.

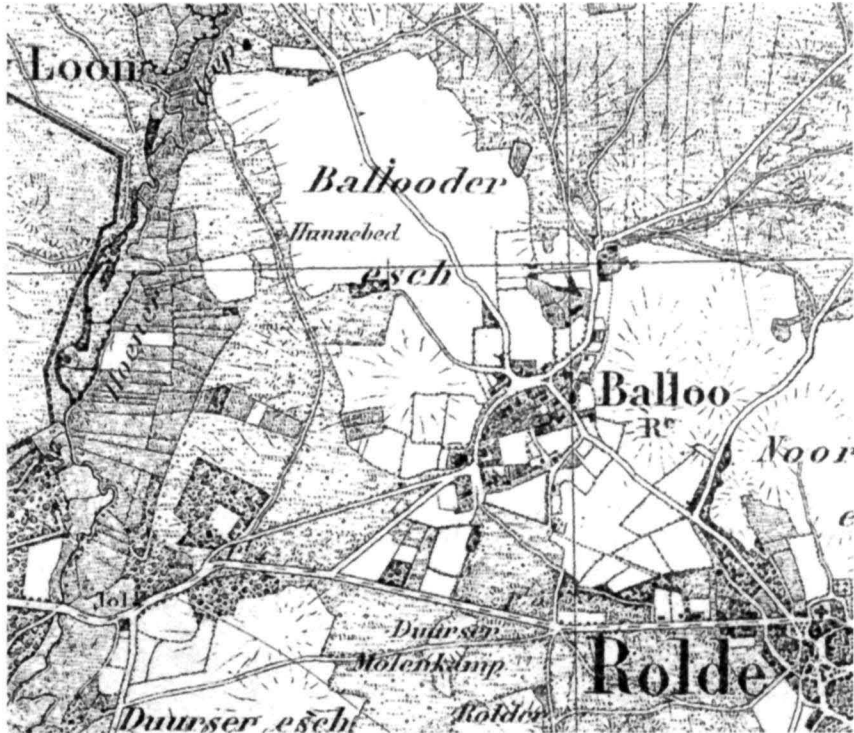
helft van de bij de ontgravingen eventueel te vinden oudheden aan hen zou worden overgedragen. Daarna begonnen hier de ontginningen en werden de meeste grafheuvels, waaronder de spectaculaire groep die al aan Picardt was opgevallen, opgeruimd. Slechts drie percelen in het centrale deel van het grafveld, met in totaal ongeveer 30 heuvels, werden in 1856 door aankoop door de provincie Drenthe veiliggesteld. Het terrein werd met beuken beplant en staat thans bekend als het Tumulibos (afb. 18: 7; 20). Vergelijking van een enkele jaren geleden door Provinciale Waterstaat van Drenthe gemaakte opmeting van de tumuli in het Tumulibos met de kaart van Van Apken leert dat bewaard zijn gebleven de nrs. 62, 64-65, 69-74, 76, 80-85, 95-96, 98-100 en 102-110.

Afb. 11. De omgeving van Balloo op de kaart van d'Epailly van 1812. Schaal 1: 25.000. Herkenbaar zijn de beide grafheuvelgroepen ten westen van het dorp, alsmede een groep ten noordoosten van het dorp.

Wat opgravingen betreft liet Leiden het verder afweten en het in 1854 opgerichte Provinciaal Museum van Drenthe beperkte zich tot het verzamelen en registreren van toevallig binnen gebrachte vondsten. Zo kon in 1855 de inventaris van een rijk ijzertijdgraf op het terrein worden verworven (Kooi 1983; Van der Sanden en Van Vilsteren 1993). De aanleg van de spoorbaan Assen-Rolde-Stadskanaal door de Noordooster Lokaalspoorwegmaatschappij in de jaren 1901-1905, vlak langs het Tumulibos, had evenmin archeologisch onderzoek tot gevolg. De opeenvolgende topografische kaarten van het gebied maken het mogelijk om het ontginningsproces te volgen (afb. 11-16).

In 1933 werd de aandacht van Van Giffen getrokken door twee groepen met in totaal ruim 30 grafheuvels en een Celtic field op het grote Ballooërveld ten noorden van het dorp, dat sinds 1918 als militair oefenterrein in gebruik was. Net als in Zeijen bleken de grafheuvels bijzettingen uit het late neolithicum, de bronstijd en de ijzertijd te bevatten (Van Giffen 1935). Na zijn onderzoek restaureerde van Giffen de grafheuvels. Het intensieve gebruik als oefenterrein is inmiddels beëindigd. Ook dit gebied wordt nu als heidereservaat beheerd

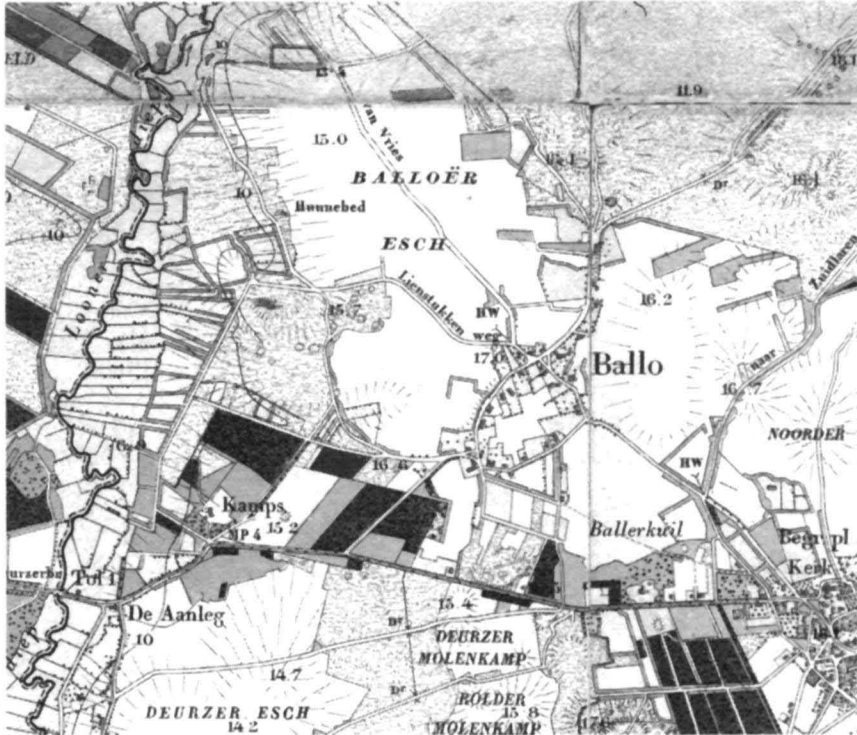

Afb. 12. De omgeving van Balloo op de topografisch-militaire kaart van 1851. Schaal 1: 25.000. Eerste heideontginningen ten zuidwesten van het dorp.

door Staatsbosbeheer en door een kudde schapen begraaasd. Het is merkwaardig dat geen van de vroegere onderzoekers aandacht aan dit terrein heeft geschonken. De grafheuvels waren net zo opvallend als die ten zuiden en westen van het dorp. De groepen komen al voor op de Franse stafkaart (afb. 11).

Wat het klassieke gebied ten zuiden van het dorp betreft, beperkte Van Giffen zich tot enkele waarnemingen in 1934 direct ten noorden van het Tumulibos. Daar legde hij een fragment van een kringgreperuvenveld bloot en bepaalde hij de plaats van herkomst van twee gesloten neolithische grafvondsten, die door het Asser museum waren verworven (Van Giffen 1936). Zijn geringe activiteit hier zal het gevolg zijn van zijn onbekendheid met Van Apkens kaart en van het feit dat de ontginningen al voor zijn tijd hadden plaats gevonden. Het urnenveld blijkt zich te bevinden in de onmiddellijke nabijheid van de beide groepen lange bedden, die door Van Apken waren gekarteerd.

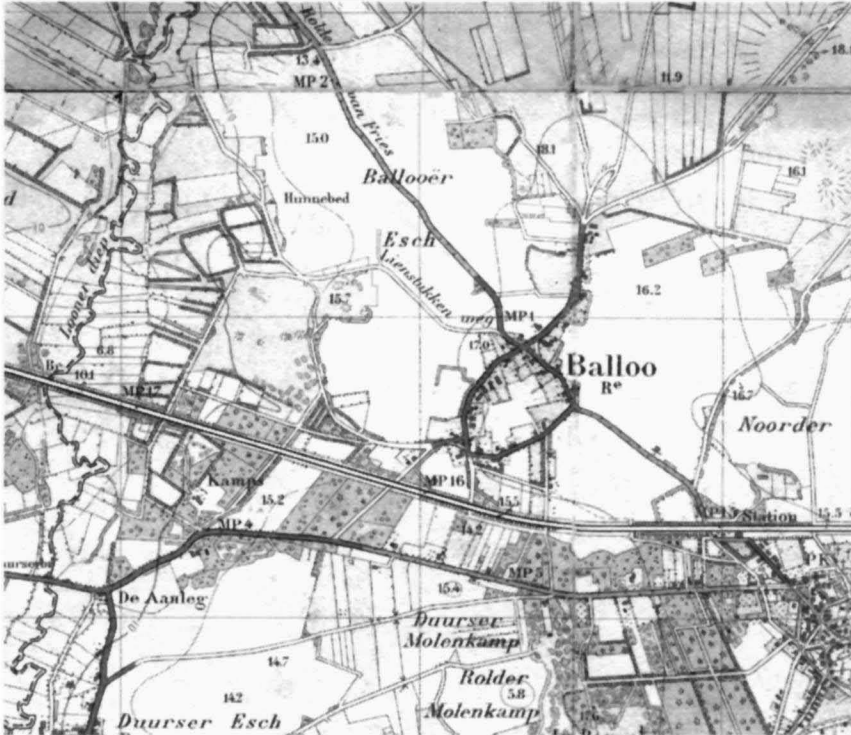
Van Giffen was ook actief in Rhee en Peelo. In de jaren 1936-1938 verichtte hij op korte afstand van het huis van Picardt bij heideontginningen ter weerszijden van de weg van Rhee naar Zeijen opgravingen van onder meer

Afb. 13. De omgeving van Balloo op de topografische kaart van 1896. Schaal 1: 25.000. Het ontgonnen gebied is vergroot en ten dele bebost. Met de ontginning van de laagte tussen beide grafheuvelgroepen is een begin gemaakt.

grafheuvels uit de ijzertijd en een grafveld uit de vroege middeleeuwen. Na zijn succesvolle onderzoek van nederzettingen in het terpengebied groef hij nu ook in Drenthe op wat grotere schaal nederzettingen op, waaronder hier in Rhee een omheinde nederzetting uit de Romeinse tijd. Ook bracht hij een deel van een Celtic field in kaart (Van Giffen 1937, 1938, 1940).

In de marke van Peelo groef Van Giffen in het Kleuvenveld langs de Hereweg die van Rhee via Loon naar Balloo en Rolde leidt en het dorp Peelo zelf mijdt, in 1936 een grafheuvel op uit het neolithicum en de bronstijd, alsmede een deel van een urnenveld (Van Giffen 1938), en in 1937 enkele brandheuvels uit de ijzertijd (Van Giffen 1939). In 1925 ontdekte hij bij een zandafgraving op de es ten westen van het dorp een rijke nederzetting uit de Romeinse tijd, waarvan toen maar een klein gedeelte kon worden opgegraven (Van Giffen 1926). Deze ontdekking was voor de Groningse archeologen een reden om hier voorafgaande aan de door de gemeente Assen voorgenomen woningbouw in de jaren 1977-1988 het onderzoek op grote schaal voort te zetten. De leiding van het project berustte bij P.B. Kooi. Hij groef een groot

Afb. 14. De omgeving van Balloo op de topografische kaart van 1925. Schaal 1: 25.000. Het gebied ten zuiden van het dorp is nu geheel ongonnen; het wordt doorsneden door de spoorbaan Assen-Rolde.

aantal boerenerven op uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Ik heb daarover hier in 1981 gesproken (Bardet e. a. 1983). Daarna groeven we in het dorp zelf de beide middeleeuwse erven op, die het object waren geweest van de bekende schenking van koning Hendrik III aan de bisschop van Utrecht in 1040. Aan de rand van een der erven werd bovendien een grote omheinde boerderij uit de vroeg-Romeinse tijd ontdekt (Kooi 1994, 1995; Kooi e.a. 1989). Tenslotte werden in het Celtic field nog enkele huizen uit de vroege ijzertijd opgegraven (Kooi en De Langen 1987). Graf- en nederzettingsvondsten tesamen documenteren in Peelo een ononderbroken bewoningsgeschiedenis van het late neolithicum tot op de dag van vandaag. Twee naast elkaar gelegen boerderijen uit het begin van de zeventiende eeuw, samen de directe voortzetting van de middeleeuwse *curtis*, zijn thans nog het enige dat aan het prehistorische en historische Peelo herinnert (afb. 20). Vrijwel het gehele dorpsgebied is door Assen opgeslokt.

Vergeleken met de marken van Zeijen, Rhee, Peelo en Balloo heeft de marke van Loon weinig aandacht van de archeologen gehad. Reuvens heeft

Afb. 15 De omgeving van Balloo op de topografische kaart van 1968. Schaal 1: 25.000. Op Kampsheide is een ven ontstaan. Behalve Kampsheide en het militaire terrein ten noordoosten van het dorp is nu alle heide ontgonnen.

het Celtic field in het Stoepveld, dat op luchtfoto's nog herkenbaar is, bezocht, maar de grafheuvels die blijkens oude kaarten vermoedelijk in het Dijkveld hebben gelegen, zijn zonder onderzoek verloren gegaan. Het hunebed van Loon kwam al ter sprake. Janssen maakte er in 1847 een tekening van. Het werd in 1869 door de markegenoten geschonken aan de provincie.

Het zal duidelijk zijn dat de streek tussen Rhee en Rolde na Picardt in de aandacht is gebleven en dat dit klassieke gebied van de Nederlandse prehistorie ook de huidige generatie van archeologen nog volop weet te boeien.

3. Waar lag de 'echte' Ballerkuil?

In Balloo en Rolde werd Reuvens geconfronteerd met het probleem van de Ballerkuil, dat het onderwerp is van het derde deel van mijn zoektocht. De Ballerkuil werd in die tijd verondersteld te zijn een der drie plaatsen, waar volgens het Landrecht van 1412 het hoogste Drentse rechtscollege, de Etstoel, zijn zittingen, de lottingen, zou hebben gehouden. 'Item soe ys een olt lant-

Afb. 16. De omgeving van Balloo op de topografische kaart van 1982. Schaal 1: 25.000. Het tracé van de spoorbaan is nu in gebruik als wandel- en fietspad.

recht in den lande van Drenthe, dat men sal holden dre luttinge ende niet meer, op dre termine, dat yrste des anderen maandages nae Paesschen to Banlo, dat ander to Roelde des dinxedaghes nae Pinxteren, dat derde luttinc to sonte Magnusdaghe tot Anloe'. De feestdag van St. Magnus valt op 19 Augustus. In Rolde en Anloo vergaderde men meestal in de kerk. De oudst bewaarde ordelen, die van het paaslotting van 1399, werden echter in een spieker, een bisschoppelijke voorraadschuur, in Rolde uitgesproken en ook de latere Paaslottingen zijn niet in Balloo maar zonder uitzondering in Rolde gehouden. Keverling Buisman (1986), die een grondige studie aan de Etstoel heeft gewijd, twijfelt er echter niet aan dat in een ver verleden Balloo een rol gespeeld moet hebben, omdat de plaats anders niet zo nadrukkelijk in het Landrecht zou zijn opgenomen. Ook de oudste vermelding van Balloo als Banlo, d.i. het bos dat onder de 'ban' — in de betekenis van rechtsmacht — ligt wijst daar volgens hem op.

Van een bijzondere plaats bij Balloo is voor het eerst sprake bij Picardt in zijn *Annales Drenthiae*, en aangezien hij de plek stellig zelf heeft gezien, en we hem inmiddels als een goed waarnemer hebben leren kennen doen we er goed

Afb. 17. Foto's gemaakt ter gelegenheid van de uitvoering van een 'Oud-germaansche Rechtspleging' in de 'Ballerkuil' in 1895. De priester (G.P. Cool) heeft een prehistorische vuurstenen dolk in zijn hand (Collectie Rijksarchief Drenthe).

aan nauwkeurig te lezen, wat hij daarover (l.c., p. 143) zegt: 'Wat Ballo aengaet/ een wijs en curieus Aenschouwer siet aldaer seer oude en aenmerckelijke Antiquiteten. Verscheydene Reusen-sepultuyren: Eenen grooten rest Roomsche Begraffenissen/ en onder den selvigen eenige die geheel wat bysonders zijn/ uytmuntende boven alle andere die ick weet gesien te hebben. Hier by koomt de BALLER KUILE, die gewisselijck een vreemde rariteit is. Rontom dese staen seer oude sit-plaetsen/ van aerde gemaect/ alsoo dat men sien kan dat aldaer niet alleen in ouden tijden groote vergaderingen der Landtsaten gehouden zijn geworden/ maer dat 'er oock eenige sonderlinge Solemniteten zijn gepleeght/ om welcke te verrichten/ niet alleen dese vreemde Kuyl, maer oock de verscheyde aerdene sit-bancken/ van onderscheydelijcke formen/ zijn verordineert geworden. Doch om mijn gevoelen hier van te seggen/ soo segh ick dit: ghelijck voortijds de Goddelijcke Oraculen/ die de Heylige Mannen Gods ingeblasen werden/ uyt den Hemel/ van den Vader der Lichten van daen quamen; dat oock alsoo voortijds alle Duyvelsche Oraculen/ die de Heydensche Priesteren ingeblasen zijn/ uyt de Aerde/ uyt kuylen/ uyt speloncken/ van den Vader der duysternissen zijn van daen gekomen/ als welckers Rijck onder de aerde/ in den afgrondt der Hellen is. Daerom meen ick dat die Kuyle een soodanige plaets geweest is/ alwaer den Duyvel de Heydensche menschen tael en antwoordt gegeven heeft/ en dat in dat Ballerhoudt, dat voortijds dese Kuyle omcingelt heeft/ soodanige wicheleryen hebben in swangh geaen. Hierom hebben die Ballers seer wel gedaen/ dat zy van dit oude helse Heyligdom een Schinderkuyle gemaect hebben/ waer zy hare doode krengh laten slepen/ om van de honden en ravens verslonden te werden'.

Het is niet veel: een kuil, oudtijds in het bos gelegen, ooit gebruikt als vergaderplaats, omgeven door van aarde gemaakte zitplaatsen, en in zijn tijd gebruikt voor het deponeren van dood vee. Over de Etstoel, lottingen of ook maar rechtspraak in het algemeen wordt dus niet gesproken. Later in de Annales worden deze onderwerpen wel aan de orde gesteld, maar de kuil wordt dan niet genoemd. Wat de ligging betreft vernemen we evenmin iets, maar aangezien het dorp Balloo aan de west-, noord- en oostzijde is omringd door grote essen, moet de kuil gezien zijn functie in de tijd van Picardt wel een eindweegs ten zuiden van het dorp in het heideveld hebben gelegen.

Voorzover ik zie is een direct verband tussen lotting en Ballerkuil voor het eerst op schrift gesteld door Mr. Johannes van Lier, die dertig jaar lang zelf ette was en op de hoogte zal zijn geweest van de mondelinge tradities binnen de uit 24 leden, 4 uit elk dingspil, bestaande Etstoel. In een van zijn Oudheidkundige Brieven van 1760 zegt hij dat de kuil op een verheven plaats in het heideveld is gelegen. Hij beweert verder, kennelijk op gezag van Picardt, dat de aarden zitplaatsen tot voor kort nog te zien waren. Wat de ligging betreft vernemen we ook van hem niets naders. Een eerste plaatsbepaling ervaren we pas in het Schultesrapport van 1818. Daarin is sprake van de Ballerkuil als liggend in de Rolder Strubben, maar zo zegt de schulte J. Homan, zeker weet men het niet.

We keren terug naar het dagboek van Reuvens. Op de tweede aan Balloo gewijde pagina tekent hij de Ballerkuil als een 13 voet hoge, hoefijzervormige wal waarvan het verdere beloop zich verliest in de Rolder Strubben, d.i., schrijft hij, 'wild hakhout, zijnde gemeente eigendom der markt v. Rolde'. Als doorsnede van de omwalde ruimte geeft hij 30 treden aan. Het is kennelijk dezelfde kuil als die welke in het Schultesrapport is vermeld, en het is Reuvens opgevallen dat die zich in de marke van Rolde bevindt (en dus niet in die van Balloo). Dat dit een punt van discussie is zal blijken als een tiental jaren later enkele Drentse notabelen het voorstel doen om de Ballerkuil door de Provincie te laten aankopen.

Op de aan Rolde zelf gewijde pagina in het dagboek schetst Reuvens twee andere omwalde ruimten. Een ervan is afgerond van vorm. De doorsnede bedraagt 200 treden. Hij noteert daarbij de vraag of het wellicht de plaats van de landdag is, net als in Balloo. Een groot deel van de omwalling beschrijft hij als zijnde een natuurlijke hoogte. Doordat zich binnen de wal een kleine Joodse begraafplaats bevindt laat zich de kuil op latere stafkaarten lokaliseren (afb. 19). De andere laagte is rechthoekig van vorm; ze meet 240 maal 100 treden en wordt eveneens door een natuurlijke hoogte begrensd. Elke verdere toelichting ontbreekt en het is me dan ook niet gelukt deze structuur te lokaliseren. In de discussie over de aankoop van de Ballerkuil spelen beide laagten geen rol. Ik vermoed dat het natuurlijke laagten zijn in het oorspronkelijk zeer uitgestrekte stuifzandgebied ten zuidwesten van het dorp.

In Rolde wijzen borden ons de weg naar de Ballerkuil (afb. 18: 13; 19; 20). We worden geleid naar een heuvelachtig met opgaand bos begroeid terrein, waarbinnen zich een open ronde laagte bevindt met daarin een dikke steen. Bij de ingang is onlangs een bord geplaatst met een tekst waaruit blijkt dat het

◀ *Afb. 18.* Kadastrale kaart van omstreeks 1950 van de omgeving van Balloo. Schaal 1: 10.000.

Legenda:

1. Het door Van Apken in 1833 gekarteerde gebied
2. Hunebed van Balloo
3. Kampsheide
4. Na 1833 ontgonnen deel van Kampsheide
5. Boerderij Kamps
6. (incl. 7) In 1849 publiek verkocht gebied
7. Tumulibos
8. Boerderij Klaassens
9. Boerderij Rebbbers
10. Boerderij Geerts
11. Huisperceel op kaart Van Apken
12. Plaats van de Drogenkuil
13. In 1843 aangekochte 'Ballerkuil'
14. Kerk van Rolde
15. Markegrens (volgens R. Marring)
16. Tracé voormalige veldwegen Deurze-Balloo en Balloo-Rolde
17. Spoorbaan Assen-Rolde
18. Straatweg Assen-Rolde.

terrein in 1846 is gekocht als zijnde de oude rechtplaats, maar waaruit tevens enige twijfel spreekt of dit wel de juiste plaats is geweest. Voor die twijfel is meer dan een reden. In de eerste plaats gaat het ook hier om een door zandverstuivingen gevormde natuurlijke laagte. Zandverstuivingen zijn in Drenthe evenwel pas ontstaan in de tijd van de meest intensieve exploitatie van de heide, dus niet voor de zeventiende eeuw. In de Middeleeuwen was er van zandverstuivingen op grote schaal nog geen sprake. Bodemkundig onderzoek heeft het jonge karakter van het reliëf bevestigd (Spek 1993). In de tweede plaats bevinden we ons hier, en dat was al aan Reuvens opgevallen, in de marke van Rolde. Het zijn de Rolder markegenoten die het terrein hebben verkocht.

Bij de statenstukken uit 1843 betreffende de aankoop bevindt zich een brief van de archivaris J.S. Magnin waarin deze er op wijst dat de tekst van het Landrecht zich niet verdraagt met de aanwezigheid van twee rechtplaatsen in Rolde. Hij zegt dat zich dicht bij Balloo, op het gebied van de marke van Balloo, een kuil bevindt die ook als zodanig wordt aangeduid en dus eerder in aanmerking komt. Gedeputeerde Staten besluiten daarop de onderhandelingen met de markegenoten van Rolde te staken. In hun brief aan de Staten vermelden zij ten aanzien van de alternatieve kuil dat deze 'weder te vinden is in zeker laagte te Ballo, nabij de huizen bewoond door Geert Geerts en de weduwe Willem Rebbers aldaar'. De indiener van het voorstel, de oud-burgemeester van Assen, Mr. G.L. Kniphorst, en andere Asser notabelen, waaronder het invloedrijke statenlid L. Oldenhuis Gratama en diens vader S. Gratama, wisten het echter beter: de oude Germanen vergaderden steeds in het eikenbos en de Rolder kuil lag aan de rand van de Strubben, en dat zijn immers voor ieder herkenbare oude bosresten; de andere kuil lag zomaar in het open heideveld (De Wal 1842; Gratama 1845). Dat het bos oudtijds veel uitgestrekter kan zijn geweest en ook een deel van de marke van Balloo kan hebben omvat — het 'Ballerhoudt' van Picardt! —, kwam niet bij hen op. Aan de mening van de Baller boeren werd geen aandacht geschonken door de Asser heren. Evenmin zagen zij dat het hier om een voormalige zandverstuiving ging die tegen de strubben langs de hoge esrand tot rust was gekomen. Gedeputeerde Staten gingen om en in 1846 werd alsnog tot de aankoop besloten. Het gebied werd met beuken beplant en in de laagte werd in 1880 een grote steen geplaatst.

Ter gelegenheid van het bezoek van prinses Wilhelmina en koningin-regentes Emma aan Drenthe en in hun aanwezigheid werd in 1895 in de 'Ballerkuil' een 'Oud-germaansche Rechtspleging' met als titel 'Bij klimmender zonne' opgevoerd (van der Zeijden 1987) (afb. 17). Iniatiefnemer was de toenmalige rijksarchivaris Mr. S. Gratama. De auteur van het stuk was Dr. L. Knappert, destijds hervormd predikant te Assen. De koormuziek werd gecomponeerd door Richard Hol te Utrecht. De 'Ballerkuil' was het symbool geworden van het oude Drenthe en een toeristische attractie, doel van excursies en schoolreisjes.

Alleen in de geleerde wereld bleef er enige twijfel. Pelinck pleit in 1897 voor een opgraving die uit zou kunnen maken of de wal rondom de kuil door mensen is opgeworpen dan wel 'dat men met een opstuiving van zand te doen heeft'. Bij Gosses (1941) lezen we dat de ligging van de rechtplaats 'misschien niet overeenkomt met den tegenwoordig zoo bekenden Ballerkuil'. Spek (1993) en Noomen (1993), die beiden de Rolder kuil als rechtplaats afwijzen, doen de suggestie dat de Etstoel in Balloo vergaderde in een spieker van een aldaar gevestigd bisschoppelijk goed. Ook in Rolde werd in een spieker vergaderd toen de kerk werd verbouwd. Dit sluit uiteraard de mogelijkheid niet uit dat men in voor-bisschoppelijke tijd in Balloo wel in de open lucht bijeenkwam, zoals ook de Drentse Landdag blijktens historische documenten nog lang in de open lucht vergaderd heeft in het Grollerholt bij Grolloo en op de Bisschopsberg bij Havelte.

Op een mogelijk vroeg gebruik wijst de vondst in de Ballerkuil van twee Karolingische munten, die in 1874 aan het Provinciaal Museum werden geschonken. Helaas vermeldt de inventaris niet het jaar waarin ze waren gevonden noch om welke Ballerkuil het hier gaat (Van der Sanden en Van Vilsteren 1993). Dat munten zouden liggen in hoog opgestoven stuifzand is echter erg onwaarschijnlijk, en dus moet men wel denken aan de kuil bij Balloo.

Ook na de aankoop van de kuil bij Rolde blijft die bij Balloo een rol spelen. Blijkens een notitie in het archief Janssen (Kramer-Clobus 1978) wordt in 1847 in de pers voorgesteld ook die door de provincie te laten aankopen en bebos- sen. Als de kuil in 1851 bij de aanleg van een ontginningsweg dreigt te worden vernield dringt dit zelfs door tot het Handelsblad. Het meteen daarop volgende bericht in de Drentsche Courant dat de Ballerkuil enkele jaren tevoren reeds is aangekocht en dus veilig is doet ons alleen glimlachen. Nog in 1887 vindt Oldenhuis Gratama het nodig om in een noot de schulte van Rolde, die in 1818 geschreven had, dat er onzekerheid heerste met betrekking tot de ligging van de Ballerkuil, de mantel uit te vegen wegens diens vermeende gebrek aan kennis van de betreffende literatuur.

Bij de bespreking van Van Giffens activiteiten in Zeijen heb ik gezegd dat het door hem opgegraven versterkte kampje aan het Witteveen de aanleiding vormde tot mijn zoektocht. Zo'n omweld kampje kan na het vervlakken van de wallen en de opvulling van de grachten licht de indruk van een natuurlijke laagte, in het Drents een kuil, hebben gewekt. Ik kwam daardoor tot de veronderstelling dat de Ballerkuil in oorsprong wel eens een overeenkomstig kampje zou kunnen zijn. In het naburige Vries was immers ook al een exemplaar opgegraven. Na de teleurstelling bij de Rolder kuil lag het voor de hand te gaan zoeken naar de alternatieve kuil waarop Magnin had gewezen. Daar was temeer aanleiding toe omdat deze kuil ter plaatse als Drostenuil bekend bleek te staan: de Drost was q.q. voorzitter van de Etstoel. De Ballers zelf zullen uiteraard niet van een Ballerkuil hebben gesproken.

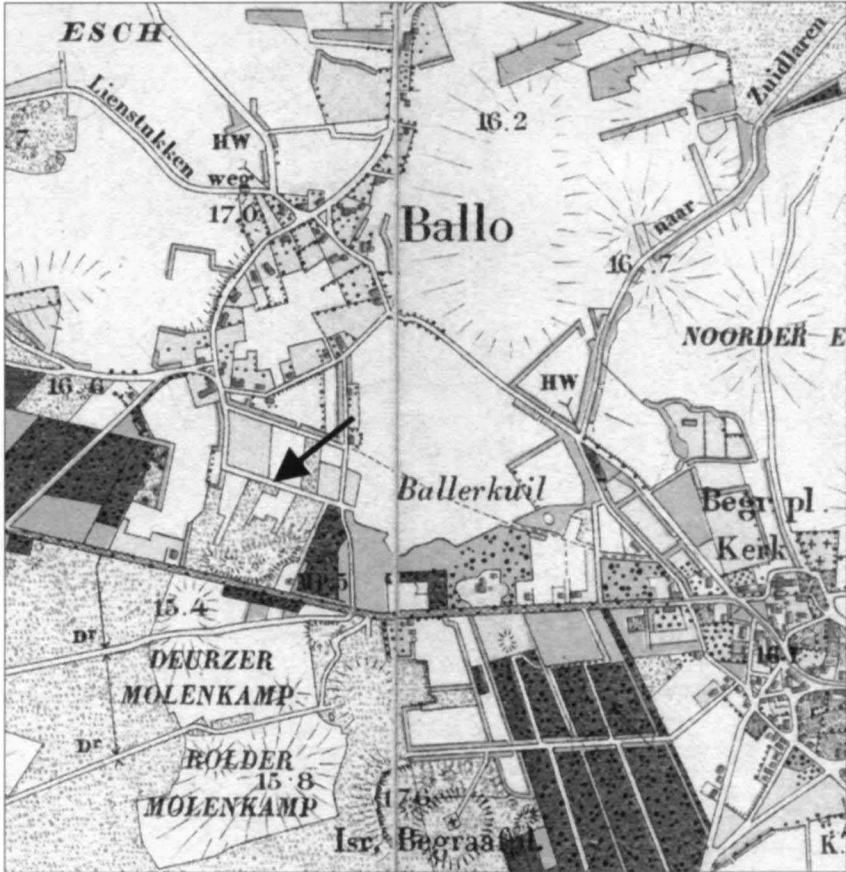
Reuvens is door zijn zegslieden, waaronder Kniphorst, naar de kuil in de

Rolder Strubben gestuurd en hij maakte zoals we gezien hebben alleen van die kuil een schets. De Drostenkuil vermeldt hij niet en we vinden hem ook niet op de kaart van Van Apken, hoewel die wel allerlei details over hoogten en laagten in het gekarteerde gebied geeft. Daarmee wordt alvast het westelijke deel van het heideveld ten zuiden van Balloo uitgesloten.

Het bezoek van de Leidse archeoloog Janssen aan Balloo valt in het jaar na de aankoop. Aan hem danken we een vergelijkende beschrijving van de beide kuilen die als rechtplaats in discussie waren geweest. In zijn 'Drentsche Oudheden' van 1848 schrijft hij: 'Wie den Ballerkuil niet bij den alouden naam, maar alleen bij bezigtiging kende, zou hem eer voor een door de natuur gevormd omwald kampje, dan voor een' kuil houden; want het binnenplein, hetwelk van eenen wal omgeven is, ligt hooger dan de heide rondom. Hij is 461 ellen ten w. van Rolde gelegen, en vormt een langwerpig vierkant van 32 ellen middellijn n. zuid, en 28 o. west, gemeten van den eenen top des wals tot aan den anderen De wal heeft aan den voet de gemiddelde breedte van 10 ellen; de hoogte, van het binnenplein gemeten, is 1,5 tot 2 ellen; en van het buitenveld gemeten, 2,5 tot 3 ellen'. 'Deze kuil, en niet een andere meer ovale en digter bij het gehucht Ballo gelegene wordt door deskundigen in Drenthe voor den ouden kuil gehouden'. Voorts heet het in een noot: 'Die andere, digter bij Ballo gelegen kuil is 26 ellen lang, 22 ellen breed en p.m. 2 ellen diep, en is van geen' wal voorzien. Deze wordt te Ballo en Rolde voor den ouden Drostenkuil gehouden; hij heeft op het oog het voorkomen van door aard- of zandgraven van nabijwonende landlieden ontstaan te zijn'. Een lichte twijfel aan de juistheid van de aankoop kan men hieruit toch wel lezen. Janssen mat in Nederlandse ellen/ = meters.

Ik ga er vanuit dat de Drostenkuil van Janssen en de Ballerkuil van Picardt dezelfde zijn. Een kuil voor het deponeren van dood vee, waarvan we toch al moesten vermoeden dat die in het heideveld ten zuiden van het dorp was gelegen, kan later zeer wel ook gediend hebben voor het graven van zand. Voor beide functies zal men een terrein gebruikt hebben dat buiten het dorp, maar ook weer niet te ver daarvandaan aan een veldweg was gelegen.

Een kuil, die vanuit de Rolder kuil gezien dichterbij Balloo was gelegen wijst ons opnieuw op het veld ten zuidoosten van het dorp (afb. 11). Het lokaliseren van de in de statenstukken genoemde huizen van Geert Geerts en de weduwe Willem Rebbers gaf problemen omdat hun namen niet voorkomen op de oudste leggers van het kadaster. Aanvankelijk meende ik de oplossing te vinden op de reconstructie van de oudste kadastrale situatie in Balloo zoals die door Spek (1993) was gemaakt (Waterbolk 1994). Daar vindt men op een ontginningsperceeltje in de heide ten zuiden van het dorp, dus ongeveer daar waar men op grond van de oude beschrijvingen de huizen zou verwachten, twee huisjes aangegeven. De gebruikers zouden de genoemde personen kunnen zijn geweest. Hetzelfde perceel, met slechts één huisje, komt ook voor op de kaart van van Apken, juist aan de oostelijke rand van het door hem gekarteerde gebied (afb. 3). Het heeft daar gediend voor het vastleggen van het meetstelsel. Door een lokale geschiedvorser, de heer R. Marring te Assen, is door

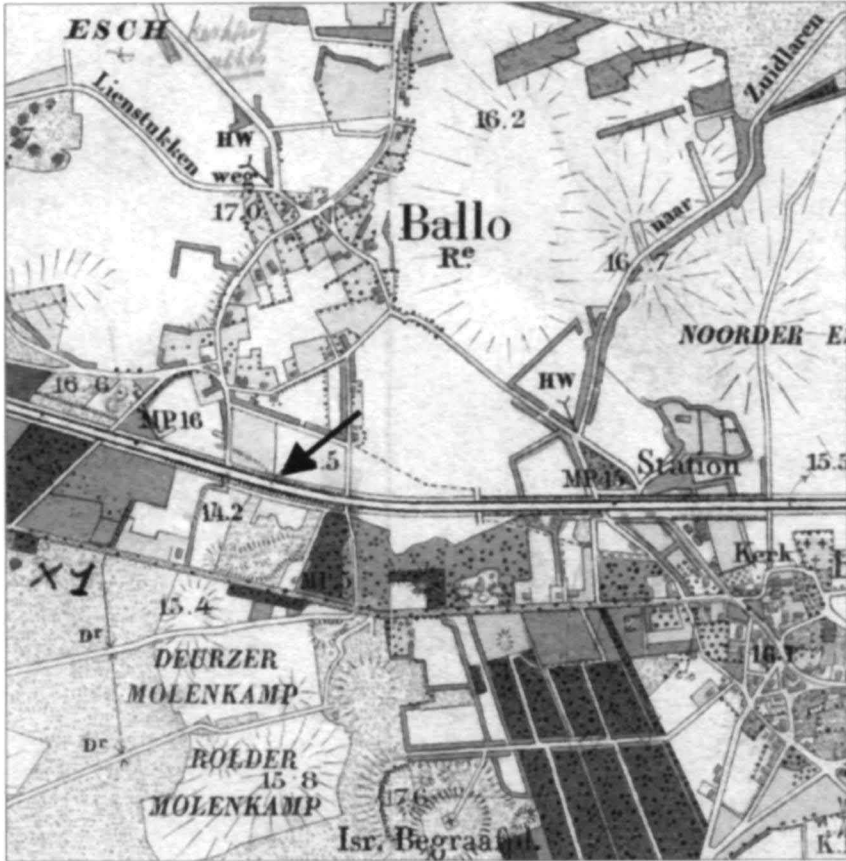

Afb. 19. De directe omgeving van Balloo op de topografische kaart van 1896 en op de in 1905 herziene versie daarvan. Schaal 1: 12500. De pijl wijst naar de plaats van het aanvankelijk woest gebleven gedeelte van een ontginningsperceel dat door de spoorbaan is overdekt.

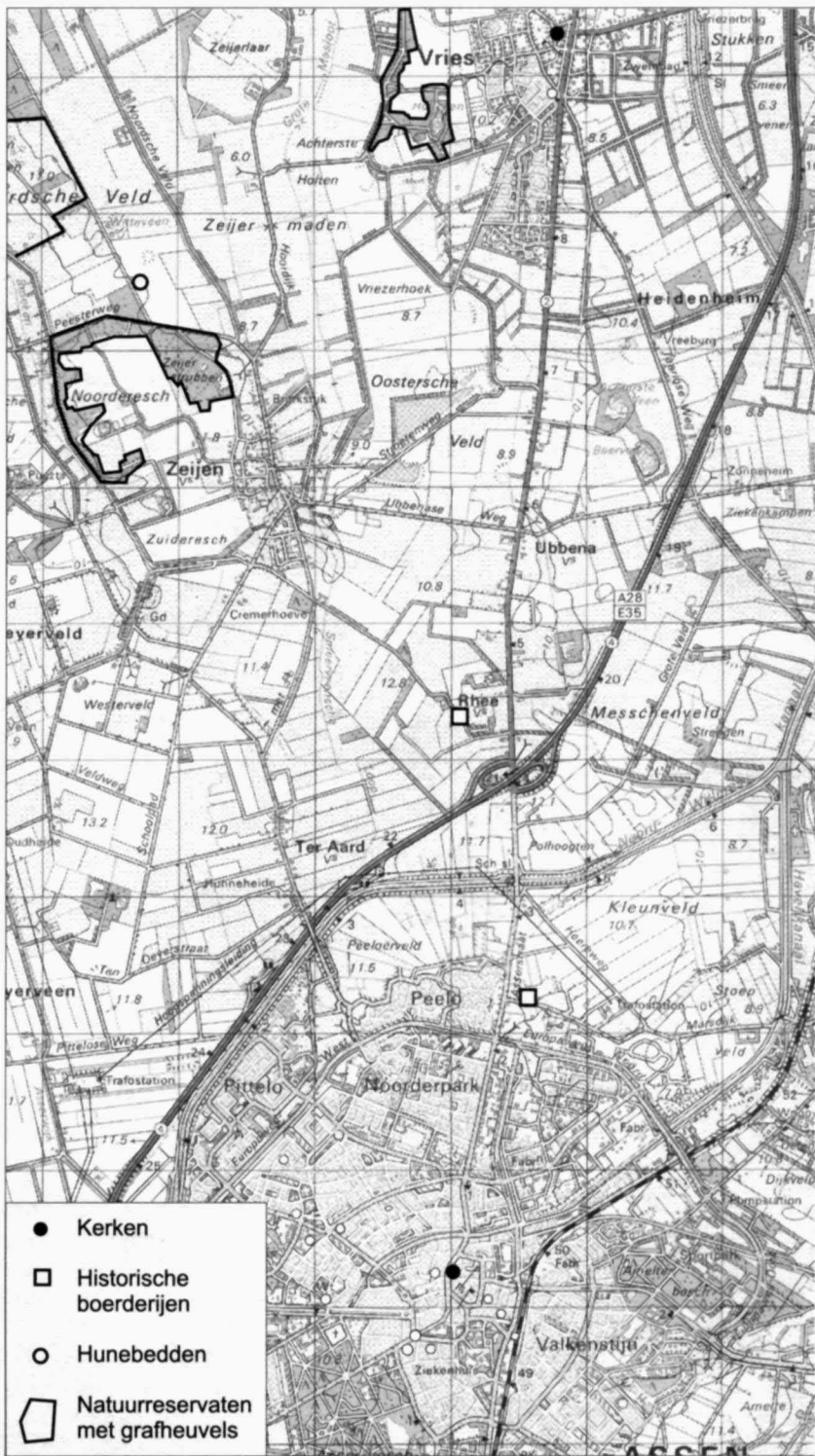
nader kadastraal onderzoek aangetoond dat op het betreffende perceel slechts één huis heeft gestaan en dat mijn veronderstelling onjuist is geweest. Het perceel is nog herkenbaar in de kadastrale situatie van omstreeks 1950 (afb. 18: 11). Marring heeft inmiddels de plaats van het huis van de weduwe Rebbers gevonden en ook met grote waarschijnlijkheid dat van Geert Geerts (afb. 18: 9 en 10). Ze liggen aan de zuidzuidoostelijke rand van het dorp zelf, en waren destijds vanuit Rolde gezien inderdaad de eerste boerderijen van Balloo. Al te veel wijzer worden we daarvan helaas niet, want in het huidige ontginnings-landschap ten zuidoosten van deze huizen is geen enkele oneffenheid te bespeuren, die aan de beschrijving van Janssen zou kunnen beantwoorden.

Mijn zoektocht is bijna ten einde. Een artikel van de journalist J. Wieringa

in de Drentse editie van het Nieuwsblad van het Noorden van 19 juli 1993 over de problematiek van de Ballerkuil leidde tot een telefonische reactie van mevrouw Anna Kloosterman-Klaassens, geboren in 1919, wonende te Leek, maar opgegroeid in Balloo, in de meest zuidelijke boerderij van het dorp (afb. 18: 8). Haar vader, afkomstig uit een familie die al sinds de zeventiende eeuw in Balloo woonachtig was geweest, had de plaats van de kuil gekend en zij was bereid mij die te wijzen, ook al was de kuil zelf nu niet meer zichtbaar. Op 11 oktober 1995 bezochten we samen het geheel volgens mijn verwachting ten zuidoosten van haar ouderlijke boerderij gelegen terrein, maar wat bleek? De spoorbaan, die het Tumulibos, de verkeerde Ballerkuil en de Rolder hunebedden zorgvuldig had gemeden en hier enigszins verhoogd was, was juist over de

Afb. 20. Het gebied ten noorden van Assen en Rolde volgens de topografische atlas van Nederland, uitgave 1984. Schaal ongeveer 1: 50.000. Aangegeven zijn de kerken, de historische boerderijen, de hunebedden en de natuureservaten en oefenterreinen, waarin grafheuvels bewaard zijn gebleven. De pijlen wijzen naar de 'Ballerkuil' en de plaats van de Drostenkuil.

echte kuil aangelegd, en wel zodanig dat aan de noordzijde nog een klein gedeelte onbedekt zou zijn gebleven. De aanleg van een rijwielpad naast de spoorbaan had ook dat gedeelte onzichtbaar gemaakt en op de meter precies kon ook zij mij de plaats dus niet meer wijzen. De spoorweg is sinds 1971 niet meer in gebruik en de rails zijn in 1978 opgebroken (Houtman 1993). De baan dient hier thans als toeristisch wandelpad.

Tijdens de aanleg in de jaren 1899–1905 moet de vader van mevrouw Kloosterman een schooljongen of jongeman zijn geweest, die de werkzaamheden zelf heeft meegemaakt. Haar eigen herinneringen over de activiteiten van van Giffen in Balloo in de dertiger jaren bleken te kloppen en ik heb ook overigens geen enkele reden om aan haar verhaal over de Ballerkuil te twijfelen. Toch zou een bevestiging welkom zijn.

Ik vond die door een vergelijking van topografische kaarten van kort voor en kort na de aanleg van de spoorbaan (afb. 19). Het blad 169 Rolde blijkt te zijn verkend in 1896 en herzien in 1905. Op de oudste versie is een niet ontgonnen voorste gedeelte van een ontginningsperceel ter grootte van ongeveer 10 are te zien, dat op de mij aangewezen plaats ligt en blijkens de herziene versie van de kaart door de spoorbaan geheel is overdekt. Het feit dat dit deel woest bleef liggen, hoewel het voor aan de hier bij de markescheiding aangelegde ontginningweg lag — dezelfde waarvan sprake was in het krantenbericht van 1851? —, wijst erop dat de ontginning hier op een of andere wijze belemmerd werd. Die belemmering moet wel de gezochte laagte zijn. De plek (afb. 18: 12) ligt even ten zuiden van de veldweg die blijkens de oudste topografische kaarten vóór de ontginningen door de heide van Balloo naar Rolde voerde (afb. 18: 16). Ook dat komt overeen met onze verwachting. Het betreffende ontginningsblok draagt de naam Meerink, stellig een verwijzing naar de lage ligging ervan.

De bouwers van de spoorbaan moeten de laagte natuurlijk hebben bemerkt. Het Algemeen Rijksarchief bewaart het gedrukte bestek van het project, met daarbij een lengteprofiel met zo nauwkeurige hoogtemetingen dat we alle wallen en wegen, die op de topografische kaart zijn aangegeven, kunnen herkennen. Ons perceel ligt op de oostelijke helling van een natuurlijke laagte. Het lengteprofiel vertoont hier echter niet het gehoopte signaal, maar dat kan het gevolg zijn van het feit dat de aslijn van de spoorbaan langs de rand van de kuil liep. In het tijdelijke depot van het kaartenarchief van de Nederlandse Spoorwegen in Zutphen kon ik de kadastrale kaarten raadplegen die ten behoeve van de aankoop en de aanleg van de spoorbaan waren gemaakt. Het betreffende perceel (nr. 133, met het kadastrale nummer 1726, eigendom van G. Tijs, Wed. J. Tijs en consorten te Rolde) is in de lengterichting gesplitst; twee derde deel is aangegeven als bouwland, een derde deel als heide. Het deel van het perceel dat onder de spoorbaan zou verdwijnen, is niet apart onderscheiden. Wellicht was men intussen begonnen met de ontginning ervan.

Alleen een gerichte opgraving ter plaatse kan ons leren of wij hier inderdaad de kuil hebben gelokaliseerd die sinds Picardt zovelen in Drenthe heeft bezig gehouden. Dan zal tevens mijn hypothese omtrent de oorspronkelijke structuur en ouderdom ervan kunnen worden getoetst.

EPILOOG

Ik heb dit verhaal het verslag van een archeologische zoektocht genoemd, maar had ook als ondertitel kunnen kiezen 'een bijdrage tot de geschiedenis van de prehistorische archeologie in Nederland', want het is in het gebied tussen Rhee en Rolde dat alle pioniers der Nederlandse prehistorie actief zijn geweest: Picardt, Van Lier, Reuvens, Janssen en Van Giffen. Aan hun hier gedane waarnemingen en de conclusies die zij daaruit hebben getrokken kan de ontwikkeling van ons vak worden geïllustreerd. En passant heb ik ook een beeld willen geven van de archeologische monumentenzorg in Drenthe. Die begint met de bescherming van de hunebedden in 1734, en de herhaling van de betreffende verordening in 1790 en 1809. Dan volgen de provinciale aankopen van de Ballerkuil in 1846 en het Tumulibos in 1856, en de verwerking door provincie en rijk middels aankoop of schenking van een groot aantal hunebedden, met name in de jaren 1869-1872. Vervolgens zien we omstreeks het midden van onze eeuw bij Zeijen de veiligstelling van de Negen Bergen op het Noordsche Veld en van de rondom de es gelegen, botanisch interessante, maar ook aan grafheuvels rijke Zeijer Strubben, en bij Balloo de aankoop van Kampsheide. Ook de op de militaire oefenterreinen zoals het Ballooërveld gelegen grafheuvels en Celtic fields worden nu beschermd. Tenslotte draagt ook de aanwijzing in 1966 van het dal van de Drentsche A dat tussen Loon en Balloo het gebied doorsnijdt tot beschermd stroomdallandschap ertoe bij dat we thans tussen Rhee en Rolde op tal van plaatsen nog bijna letterlijk in de voetsporen kunnen treden van onze illustere voorgangers (afb. 20).

LITERATUUR

- Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, *Bestekken Spoorwegen 1860-1937*, inv. nr. 191, bestek 13, blad 4 en 5.
- Bakker, J.A., Protection, Acquisition, Restoration and Maintenance of the Dutch Hunebeds since 1734: an active and often exemplary policy in Drenthe. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20, 1979, 143-183.
- Bakker, J.A., De opgraving in het Grote Hunebed te Borger door Titia Brongersma op 11 juni 1685. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, 1984, 103-116.
- Bardet, A.C., P.B. Kooi, H.T. Waterbolk & J. Wieringa, Peelo, historisch-geografisch en archeologisch onderzoek naar de ouderdom van een Drents dorp. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, Nicuwc Reeks 46, No. 1, 1983.
- Brongers, J.A., 1833: *Reuvens in Drenthe. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse archeologie in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Unieboek, Bussum, 1973.
- Brongers, J.A., *Air photography and Celtic field research in the Netherlands*. (= Nederlandse Oudheden, 6) Amersfoort, 1976.
- Daniel, G., *The Origin and Growth of Archaeology*. Pinguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1967.
- Ensing, W., *De zeventiende en achttiende eeuw*. In: Brood, P. c.a. (red.), *Geschiedenis van Rolde*. Boom, Meppel/Amsterdam, 1993, 115-149.
- Es, W.A. van, Een versterkte nederzetting te Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 76, 1958, 50-66.

- Giffen, A.E. van, Begin van een onderzoek van 'de zoogenaamde voormalige Romeinse legerplaats' en aangelegen grafheuvelveld te Zeijen. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 36, 1918, 135-174.
- Giffen, A.E. van, De proefgravingen te Peeloo. *Negende en tiende Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 1926, 32-35.
- Giffen, A.E. van, *De hunebedden in Nederland*. A. Oosthoek, Utrecht, 1925-1927.
- Giffen, A.E. van, Het Doodenveld bij het tumulibosch Zd. W. van Balloo, Gem. Rolde. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 54, 1936, 94-97.
- Giffen, A.E. van, Omheinde, inheemsche nederzettingen met aanliggende tumuli, leemkuilen en rijengravelveld te Rhee en Zeijen, Gem. Vries. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 55, 1937, 78-85.
- Giffen, A.E. van, Omheinde, inheemsche nederzettingen, tumuli enz. te Rhee en Zeijen, Gem. Vries (II). *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 56, 1938, 95-103.
- Giffen, A.E. van, Het urnenveld en de vergraven palissadeheuvel te Peeloo, Gem. Assen. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 56, 1938, 110-114.
- Giffen, A.E. van, De brandheuvelds 5 en 6 bij Peeloo, Gem. Assen. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 57, 1939, 128-129.
- Giffen, A.E. van, Nederzettingen, grafheuvelds, leemkuilen en rijengravelveld tusschen Rhee en Zeijen, Gem. Vries. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 38, 1940, 192-200.
- Giffen, A.E. van, Het 'Noordsche Veld' bij Zeijen, Gem. Vries. Opgravingen in 1944. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 67, 1949, 93-148.
- Gosses, I.H., *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente (tot den tijd der republiek)*. J.B. Wolters, Groningen/Batavia, 1941.
- G(ratama), S., De Ballerkuil. *Drentsche Volksalmanak* 1845, 199-211.
- Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van het Landschap Drenthe*. J. de Groot e.a., Amsterdam/Leiden/Dord./Harlingen, 1792.
- Heringa, J., Zelfstandig gewest in de Republiek 1603-1748. In: Heringa, J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, Boom, Meppel, 1985, 373-442.
- Houtman, W., Wegen en verkeer 1815-1940. In: Brood, P. c.a. (red.), *Geschiedenis van Rolde*. Boom, Meppel/Amsterdam, 1993, 173-193.
- Janssen, L.J.F., *Drentsche oudheden*. Utrecht, 1848.
- Jonge van Ellemeet, B.M. de, *Geschiedkundige atlas van Drenthe, Groningen, Overijssel en Gelderland. I. De Drentsche markten*. Den Haag, 1920.
- Keverling Buisman, F., *De Elstoel en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw*. Walburg Pers, Zutphen, 1986.
- Knappert, L., Picardt's 'Antiquiteiten'. *De Navorscher* 44, n.s. 27, 1894, 280-304.
- Knappert, L., Dr. Johan Picardt, zijne taal en zijne bronnen. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 18, 1899, 21-68.
- Klindt-Jensen, O., *A History of Scandinavian Archaeology*. Thames & Hudson, Londen, 1975.
- Kooi, P.B., *Pre-Roman Urnfields in the North of the Netherlands*. Dissertatie Groningen, Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis, Groningen, 1979.
- Kooi, P.B., A remarkable Iron Age grave in Darp (municipality of Havelte, the Netherlands). *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 64, 1983, 197-208.
- Kooi, P.B., Project Peelo. Het onderzoek in de jaren 1977, 1978 en 1979 op de es. *Palaeohistoria* 33/34, 1994, 166-285.
- Kooi, P.B., Het Project Peelo: het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986, 1987 en 1988. *Palaeohistoria* 35/36, 1995, 169-306.

- Kooi, P.B., G. Delger & K. Klaassens, A chieftain's residence at Peelo: a preliminary report on the 1987 excavations. *Palaeohistoria* 29, 1989, 133-144.
- Kooi, P.B. & G.J. de Langen, Bewoning in de vroege ijzertijd op het Kleuvenveld te Peelo (gem. Assen). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 104, 1987, 151-165.
- Kramer-Clobus, G.M.C., L.J.F. Janssen (1806-1869): An Inventory of his Notes on Archaeological Findspots in the Netherlands. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 1978, 441-544.
- Lier, J. van, *Oudheidkundige brieven, bevattende eene verhandeling over de manier van begraven, en over de lykbusschen, wapenen, veld- en eeretekens, der oude Germanen, en in het byzonder de beschrijving van eenen alouden steenen grafkelder, met de daarin gevondene lykbusschen, donderkeilen en donderbylen, etc. bij het boerschap Eext, in het Landschap Drenthe, ontdekt etc.*, uitgegeven door A. Vosmaer, 's Gravenhage, 1760.
- Mulder, R.D., Mr. Johannes van Lier (1726-1785) Drente's eerste wetenschappelijke natuuronderzoeker. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 60, 1942, 33-68.
- Mulder, R.D., De oudste medische dissertatie over Drente en haar verband met de 'Tegenwoordige Staat'. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 68, 1950, 61-68.
- Noomen, P.N., Middeleeuwse ontwikkelingen in het Rolder dingspel. In: Brood, P. e. a. (red.), *Geschiedenis van Rolde*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1993, 83-111.
- Oldenhuis Gratama, L., Officieele verslagen omtrent ouden in Drenthe van 1818 en 1819. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 5, 1886, 200-225.
- Pan, J., Johan Picardt. *Drentsche Volksalmanak* 1842, 1-38.
- Pelincx, E., De rechtplaats te Balloo. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 16, 1897, 196-207.
- Picardt, J., *Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteiten Der Provintien en Landen Gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe. Waer by gevoeght zijn Annales Drenthiae, [...] Mitsgaders een korte Beschryvinge der Stadt, des Casteels, en der Heerlickeyt Coovorden.* Gerrit van Goedesbergh, Amsterdam, 1660.
- Sanden, W.A.B. van der en V.T. van Vilsteren, Roldes oudste verleden. In: Brood, P. e.a. (red.), *Geschiedenis van Rolde*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1993, 21-46.
- Spek, T., Historisch-geografische verkenningen van het middeleeuwse landschap van Balloo. In: Brood, P. e.a. (red.), *Geschiedenis van Rolde*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1993, 47-82.
- Wal, J. de, *Bijdragen tot de geschiedenis en ouden van Drenthe*. Groningen, 1842.
- Waterbolk, H.T., Walled enclosures of the Iron Age in the north of the Netherlands. *Palaeohistoria* 19, 1977, 97-172.
- Waterbolk, H.T., Archeologie. In: Heringa, J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, Boom, Meppel, 1985, 15-90.
- Waterbolk, H.T., In de ban van Banlo. *Paleoaktueel* 5, 1994, 110-114.
- Waterbolk, H.T., Kamps en Kampsheide: Drenthe in het klein. *Het Drentse Landschap, Kwartaalblad* 5, 1995, 5-12.
- Zeijden, J. van der, Een wel heel bijzondere voorstelling in Drenthe. *Ons Waardeel* 7, 1987, 125-141.
- Noot. Voor discussie en informatie ben ik dank verschuldigd aan J.A. Bakker (die ook de tekst kritisch doornam), J. Beuker, P. Brood, H. Eleric, C.A. van Kalveen, A. Kloosterman-Klaassens, P.B. Kooi, J.N. Lanting, R. Marring, W.A.B. van der Sanden, T. Spek en V.T. van Vilsteren. Op het Algemeen Rijksarchief werd ik bijgestaan door E. R. Ooievaar, op het kaartendepot van de Nederlandse Spoorwegen door A. op de Woert. De afbeeldingen werden verzorgd door H. J. Waterbolk.

